م. عەلەو

چولمەك تولعاچ

«قانلى تامعالار» ئاتلى تارىحى روماندان ئۈزمەتەلەر

سسسر حالقلارىنىڭ ئوزەك نەشرىياتى
مەسكەو
1929 يىل

م. عەلەو

چولمەك تولعاچ

«قانلى تامعالار» ئاتلى تاريحى روماندان ئۈزمتەلەر.

چولمەك تولعاچ
تۇتقن قوناقلار
جەماعەت قانى

س. س. س. ر. حالقلارنڭ ئوزەك نەشرييياتى
مەسكەو 1929 يل.

КНИЖНАЯ ФАБРИКА
ЦЕНТРАЛЬНОГО
ИЗДАТЕЛЬСТВА
НАРОДОВ СССР
МОСКВА ШЛЮЗОВОЙ
ПРОЕЗД ДОМ № 6

Главлит № А 20440
Тираж 3000 экз.

Закз № 2241

چولمەك تولعاچ...

1897 نچى يىلنىڭ باشى ئىدى. حالق شاۋ كىيادى...

- بۇتۈن حالقنى كۆچلەب چوقۇندۇراسلار، ئىمىش...

- چوقۇندۇرۇ ئۈچۈن بۇتۈن مۇسلمان حالقنىڭ سانىن ئالا-سلار، ئىمىش؛ شۇل تورۇدا پىرىكاز كىلگەن ئىكەن، دى.

باشداراق قۇلاقدان قۇلاققاعنا سۆيلەنەب، ئۈزۈن قۇلاق حەبەرىگە ئىۋاب يۈرگەن بۇ سوزلەر-تۈرلى كۆچلەولەر، جەبر، زۇلملار بلەن قۇتى ئالعان تاتار كرەستيەنىن يەشرىن قورققەب ئاستىرتىن شۇملاندىرسادا بارا-بارا دۇرسكە چقدى.

- قۇلاق ئىشتكەن نەرسە كوز ئالدنا كيلە، ديلەر بيت! منە بو حەبەرنىڭ چىنلىعىدا، زيمسكى نەچالنيك، ئستاناۋى، ئستارشينا، پيسر ھەم ئستارستالار ئارقلى، بۇتۈن كولەمى بلەن حالق ئالدنا كيلب باسدى. بۇتۈن ئاۋللارنىڭ ئستارستا-لارى ۋولس تۆبەكنە جينالب، توپاس قازنا تلى بلەن:

- 27 نچى عينواردا بۇتۈن حالقنىڭ سانى ئالنا: حالق شوگار ئەزرلەنسن؛ ئاولعا سان ئالوچى-يازوچىلار بارعاندا ياحشى قارشى ئالنب، كيرەكلى مەعلومات دۇرس بيرلسن!... قارشلق كورسەتوچىلەر ياكى تورى جاۋاب بيرمەوچىلەر قاتى جازاعا دوچار ئيتلەر-ديب ئىعلان ئيتلدى.

ئستارستالار، قوشنالار ئۈچن دە بو بۇيرق كۈتلمەگەن بر نەرسە ئيدى. باشدا ئالاردا قورقنديلار؛ دەريا تۇسلى تاشى باشلاغان تولقنغا ئالاردا ئيەرە يازديلار. تللەردە يەشدن رەوشدەگنە سۇيلەنب دۇرسكە چققان بو شۇملى حەبەرنى حالققا نيچك ئيتب بلگزرگەدە، نيچك ئيتب بو قورقنچ ئشكە ئۇندەرگە جاى تابا ئالميچا ئابتراشديلار. بۇيرقنى ئوتەميچە مۇمكين توگل، ئانى نيچككنە ئيتب بولسادا جيرگە جيتكزو كيرەك ئيدى.

ۋولسقا بارب قايتقان كۇننك ئيرتەگسن فەيزوللا ئستارستا رجبين جينار، ديب كۇتلسەدە ئول ئاشقمادى. قوشنالار ئوز ئارا كيگەشكەلەديلەر. لاكين قۇلاقدان قۇلاققا كوچب يۇرگەن ئويدرما حەبەرلەر بلەن قوتررتب كوزن قان باسقان حالقنى تنچلاندررلق هەم بو قارا حەبەرنك تۇيغسن يۇمشارترلق بر يول، بر چارا تابا ئالماديلار. كيك حالق قاتلاوى شۇملانب شاولاشا باشلادى. تكى شۇملى حەبەرنى ئيندى ئاچقدان ئاچق سۇيلەودەن دە تارتنماس بولديلار. قاراول ئۇيندە، مەچت ئالدندا، چات باشلارندا. هەر كمنك تلندە شول برگنە مەسئەلە:

- كۇچلەب چوقندراسلار...

- چوقندرر ئۇچن حالق سانن ئالاسلار...

رجبين جينالب، ۋولسدا سۇيلەنگەن سوزلەر بلەن حالقنى هامان دا تانشدرلماغاچ شۇملانو، قورقو تاغن دا كۇچەيدى. حاتن-قز ئەسما ئوستابيكە بلەن جيهان ئابستايغا بر تاباق ئۇزن ياكى بر ئيكمەك كوتەرب بارب تلەك تلەتدى. سادقا بيرب

ئالادان ياردەم، ئېزگۈلەردەن مەدەد سورالدى. ھەر كىم چالادى. بىلگەن دۇئالارنى ئوقۇپ ئاللاغا سېغىندى. لېكىن ئاگار قاراپ، نېمىدىدۇر بىر بالا سېزىنگەن كۆڭۈللەرنىڭ شۈملانولارى كېمەيمەدى؛ بەلكى سەئەتلەپ، مىنۇتلاپ ئارتا بەردى. مۇنداي ۋاقتلاردا كىچكىنەگىنە ۋاقىئادان زور مەنالار چىقارىپ قورقۇچان تەشۋىشلى خالق بىر-بىرسىن شۈملانداردى؛ بىرسىدەن ئېكىنچىسى قورقۇ تۇيغۇسى ئالىپ بىرسىن-بىرسى تەشۋىشلەندەردى.

- بىز قاپچۇقدا ياتمى - دېيلەر. ھەزردە شولاي بولدى. فەيزوللا ئۇستارستا ھەبەرنىڭ دۇرۇسىن خالققا سۆيلەرگە قورقمادا، ئۇۋاسدا سۆيلەنگەن سوزلەر قايدان دۇر، نېچەدۇر تارالىپ ئولگىردىلەر.

- قوشتانلاردا بورس تورلەرىنى ساتلغان ئېمىش؛ فەلەن كۈنىنى ئاولغا سالداتلار بىلەن پوپلار كېلەسى، دى. ئۇزلەرى بىلەن قۇگەنراولار، تەرىلەر ئالىپ كېلىپ مەچىتنى چىركاۋ ئېتەسىلەر، ئېكەن. فەيزوللا ئۇستارستا ھۆنىنى بورى خالقدان يەشىرە تۇرغاندىر-تۇسلى، كىم ئاوزىدان دىر، چىقتان ئۇستىمە بىر ھەبەردە بۈتۈن ئاولغا جەيلدى. كوپ ۋاقىت ئوتمەدى، ھېچ كىمنىڭ دېيمەلەۋندەن باشقا ئۆز-ئۆزلىگىندەن جىيناغان خالق تۆركىمەنى فەيزوللا قوشتان ئۆيىنە بارىپ، نى ئىشلەرگە بىلمىچە ئاپتۇراپ تۇرغان قارىت قوشتاننى جىلتۇرىپ باشلادى.

- نېك رجىپىن جىنامىسىڭ؟ ھەبەرنىڭ دۇرۇسىن نېك مىردەن يەشىرەسىڭ؟ ساتلۇوك دۇرسىدۇر رشول! - دېيىپ تۇرلى ياقدان قول يۇمارلاپ قىچقىردىلار.

نەيزوللا ئىستارستا حالقىنى بىر ئاز تىنچلاندىرىرغا تىرىشىپ قارادى. لاكىن ئىندى ئىش، ئاندى واق سوزلەر بىلەنگىنە جايلانو دەرەجەسىندەن ئوزغانلىقدان، ۋولسىدا ئەيتىلگەن سوزلەرنى ئاچىقدان ئاچىق سۆيلەپ بىرىپ تاشقىنغا يول ئاچو ھەم حالقنى ئوز ئىركىنە قويىدان باشقا چارا قالماغان ئىدى.

- سۆيلىيم، سۆيلىيم جەماعەت. بارىسىن دا سۆيلىيم - دىدى قارت قوشتان - قاراول ئۆيىنە جىنالىغزا!... مىن دە حەزىر بارام...

حالق دىگگىزى قاراول ئۆيىنە قاراپ يابىرلدى. بو يولى دىسەتسكى، سوتسكىلەرگەدە ئۆي ساين توقتاپ، تەرەزە، ئىشك قاغىپ، كوچلەپ، قستاپ چاقىرىرغا توري كىلمەدى. ھەر كم ئوز ئىركى، ئوز تلەوى بويىنچا شوندا ئاغلدى.

قاتقان سۆيەكلەرن ئوغالاپ پىچ باشىندا سىقرانىپ ياتوچى قارتلار، قارا مونچالارغا جىنالىپ توين - كۆلكى ھەم يوقبار ئەگگىنە بلەن كۆن توزدىروچى يەشلەر، مال - تووار قاراپ چووالوچى ئىر ئورتالارى بارىسى دا قاراول ئۆيىنە بارىپ، قارا حەبەرنىڭ دورىسىن بلرگە ئاشقدىلار. باشقا واقتلاردا جەماعەت ئىشلەرى بلەن قزقسنماوچان چاباتاچى ھەم چىپتاچىلاردا ئىشلەرن بولپ، يالان ئاياقتا تيشك پىما ئلب، ھەر ياغىندان جىل ئورب تۇرغان ئىسكى چيكمەنلەرىنە ئوراىب شوندا يوگردىلەر. رىندر ئارتلارنداغى قالن كىرت ئوستندە چاگىغى رشووب، ئەون بازلارى ھەم سالام ئويملەرى تيرەسىندە توزاق قورب قويان ئاولاوچى ئوسىرلەر، حەتتا تاك ئاتماس يورن ئوق بوقچاسن كوتەرب، بر كيسەك روتن ئاغاچن قولتققا قستىرب

ساباقدا يۇروچىۇ مالايلارعا حەتلىۇ قالمادىۇ. بارىسىۇدا شوندا قاراول ئۈيىۇ تيرەسندە ئىشنەلەر، تفشىنالار: قارندق تەرەزە تارقىلىۇعنا بولسادا، جيندا سۆيلەنگەن سوزلەرنىۇ ئيشىتركە هەم حەبەرنك دۇرىسن بلركە ترىشالار ئيدىۇ.

منە، سارىۇ قالاين موينىنا كيگەن فەيزوللا ئىستارستا ئاياقدا باسدىۇ هەم ئازىراق قالتەرانعان تاوش بلەن:

- قارتلار! - ديدىۇ - تلدە سۆيلەنگەن سوزلەرنك كوبىسىۇ دۇرس بولرعا ئوشى... بۇتن حالقنك سانن ئالو دورىسندا پاتشادان بۇيرق بولعان ئيكەن... ئۈزاقلاميچا بزنك ئاولەادا يازوچىۇ تورەلەر كيلەسىۇ... بزنك مۇسلمان حالقنعنا توكل، ئورىسن، چيرمىشن، ميمىچن - بارىسن دا يازاسىلار، دى.

يالعان! - ديب قچقردىۇ برەو - كوز بوياوىعنا!... ئورسنىۇ نى ئۇچن يازسنلار؟..، ئول بارىبر ئورس ئيچ ئيندىۇ! ئانىۇ چوقندىراسىۇ بارمىنى؟...

حالق كۆز كيلاب شاولى باشلادىۇ. هەر كم ئۆزنچە برەر سوز ئەيتب قچقىرونىۇ كيرەك تابدىۇ. شول سەبەبدەن جيين بو يىولىۇ ئوزىنك عادەتدەگىۇ كورنىشن تەمام يوعالتدىۇ. قارا هەم قاراگعىۇ قاراول ئۈيىۇ ئەالمە نيندى ئۆترعان بورىلەر قايناشقان قزت ئۆچقچ بر قۆتسز چۆقر تۆسىنە كردىۇ. عادەتدە ئتن هەم سابرىراق بولب، جيينلاردا سوزكە قاتناشماوچان كشىلەردە ئوز ئيشىلەر بلەن سۆيلەشب زارلانىشرعا تۆتندىلار. بۆلارىۇ:

- بو پاتشاعا نى جيتمى ئيكەن؟ ئيماناسن توليبز، سالدات بيرەبزا مەچتدە دۆعا قلابز... تاعن نى جيتمى ئيكەن مۆگار؟...

- بۇ يۈزۈ قارا پاتشا بزنڭ توبەتەيگە قاندەب نى قزق
تاپا ئيكەن؟

- ئۇشۇ دۇنيا ئتولۇ ئۇرس ئارلق ئيتە ميكەننى بۇ
پاتشاعا؟

تۇسلۇ سوزلەرگە بر-برسندەن جاواب سۇريلار ئيدۇ.
بۇگنگۇ جبيندا كوبدرەك ئورتا قاتلاو حالق بلەن يارلىلار
سۇيلەدۇ. قوشتانلار، بايلار عەدەتدەگدەن تندراق ئوتدرالار
ئيدۇ. حالق بر ئاز شاولاشب بر ئاز تنعان تۇسلۇ بولعاچ
قديزوللا ئستارستا تاعن سوزگە كرشدۇ:

- قارتلار! - ديدۇ ئول تاعن - بولاي كرەلۇ - چعالۇ
جيكرندودەن بر مەعنەدە چقمى... يازوچۇ تورەلەر بۇگن-
تاگدا بزگەدە كيلەسلەر. ئيرك قويب قوشقانلارنا كونەبزمۇ؟
ئالله باشقا برەر چارا تابب بولامۇ؟ منە بشول تورندا كيگەشيك
ئالۇ!... مينمچە...

- كيلسنلەر!... بووت بەلكە توتدرابزا!... بيك كوب چدادق
ئيدۇ، جيتەرا...

تاعن تاوش كوتەرادۇ. كوزن قان باسقان حالق ئاوزندان
تاعن ئالله نيندى قورقنچ سوزلەرچعب ياگعرادۇ. ئارتدان كمدر:

- مۇندا مولا - مەزين كورنمى - ديب قچقردۇ.

- دينندۇ بزگە قايعرتسۇ توگل؛ چاقرترعا كيرەك ئوزلەرن!...

بو سوزگە باشقالاردا قووەت بيرشدۇ.

- مولانى چاقرتيق؛ مەزين كيلسن! - ديب شاولاشا باشلا-
عاچ ئستارستا بر ديستكيگە ئيبەك قادۇ. تكدسۇ مونچالا

باو بلەن موینىدا ئاسقان قالابىن سلكب يۈگردى ھەم شەمسى
مولا بلەن سابىرجان مەزىننى جىلترەتب كيتىرب‌دە جيتكردى.
ئالار ئوزلەرىنە بىرلگەن يولدان حالق رجەرب رئوزب ئورتاغا
باسدىلار. قاما ئەيلەندلى، تۈلكى ئچلى ھەيبەت يەشل رتون كيگەن
شەمسى مولاغا كوزلەر تۈبەلگەن ئيدى.
- جەمەعەت، - ديدى مولا - كيتاب پاتشا توشقان ئشدەن
باش تارتماسقا ئۈندى. ئۈلۈلئەمرگە رپوى رسۇنو فارز...
رئول تاغن نەرسەلەردرئەيتمەكچى بولغان ئيدىدە بولندى.
ئاچووندان ئەللە نيندى قورقنچ قيياقەتكە كرگەن بررەو:
- كيرەكمى بزگە فارز- مارزلارڭ!... باشڭا قابلا! - ديب
قچقردى.
تاغن شاو- رشوكوتەرئلە باشلاغان ئيدىدە، شەمسى مولا
تاوئشن كۈچەيتە تۈشب:
- پاتشا ئوز تلەگەنن ئشلەمىچە قالماس، جەماعەت! - ديدى -
مين ئوزئبزگە ئاورلق كيلمەگەى ئيدى ديب قورقام. مولا بولغان
بلەن‌دە رپو توررىدا بزنڭ قولدان برئش‌دە كيلمى. بز ئيندى ئيل
بلەن - حالق بلەن برگە. نى كورسەك‌دە برگە كورەبز... حالق
باش تارتا ئيكەن بر بزگنە چيتدە رتۈرب قالا ئالمابز- ديب
قۈيرقنى ئيكنچى ياققا رپۈردى. ئاگار سابىرجان مەزين بلەن
ئستارستادا شونديراق سوزلەر بلەن ئۈستەمە ياسادئلار. باشقا
باى قوشتانلاردا رشول مەعنەدەرەك سوزلەر ئەيتب ئوزدئلار.
لەكين رئول سوزلەر حالققا ئەسەر ئيتە ئالمادى. بۈتن كوبچلك
ئوز سوزندە نق تۈرا ئيدى.

- ئاسسن، کيسسن، سويسن؛ بز ئوز دينئبزدەن قايتمىبز؛ ئاتا - بابا دينن تاشلامىبز!...

- چوقئنب کورەلەتە ئورس بولعانچى، ئاتا - بابا يولندا جان بيرەبز!... - ديگەن تۈسلى سوزلەر بلەن، ئاوزدان تۈکرکلەر چەچب بايتاق شاولاشقاندان سوڭ، تۈبلى بر نيکرگە کيلە ئالميچا، قۈترعان هەم يارسئعان کيلش تارالشدئلار.

بو يارسو، بو چووالو، يۈز يللار بوينچا تۈرلى جەبر، زۈلم، ئازاب هەم مەسخەرەلکلەر کورب ئالجئعان، سوعلعان، تالانعان، تابتالعان، ئيزلگەن مۈژيکنڭ - کرەستييەننڭ نەوبەتدەگى باش کوتەرووى، ئە سان ئالو مەسئەلەسى هەم ئاتا - بابا دينى ئۈچن قورقئنچ تۈو ديگەن سوز ئيسە سلتاوعنا - قۈرى سالام ئۈچن بر شرپى شيکللى قۈرالعنا ئيدى. سان ئالو مەسئەلەسى توقتاتئلا قالسادا تولب يارلعان ئازاب چولمەگن ياگادان بۈتن حالئنە قايتارو مۈمکين بولماياچاق؛ عاسرلار بوينچا جينالب کيلبدە شوشى سلتاو بلەنگنە دين بوياوئنا بويالب، بۈتن دۈنيانى کۈيدئررلك بولب تشقا چققان ئوچ ئالو تۈيعئلارن جيگو هيچ کمنڭ قولندان کيلمەيەچەك ئيدى.

شوشى رجين بولعان کۈندەن سۈڭ، برسندەن - برسى قورقئنچ، برسندەن - برسى ئۈيدرما حەبەرلەر تەعن دا کوبەيدى؛ ئورچب تارالدى. بازارعا باروچئلاردا بوش قايتمادئلار، ئوزو- چى يولاوچئلاردا ئوزلەرندەن برەر نەرسە سۈيلەب ئوزونى ئيزگى بورچ سانادئلار.

- ئەنە شۇلەن ئاۋلنىڭ مەچىتىن چىركەۋ، موللا سىن روپ ئىبنىكەنلەر ئىمىش: ھەممە كىشىنىڭ موينىغا بىرەر تاۋق تەپپىنى كۆچلەپ تاقىۋالار ئىمىش...

- شۇلەن ئاۋلدا ئۈي ساين كىرىپ قاراپ يۈرگەنلەر ئىمىش دە، ئورندۇق، ئۈستەل، سائەت شىكللى ئەيىرلەر تاپلغان يۈرتلارنى «سىز بارىبىر ئورس بولۇپ بتكەنسىز ئىندى» دېيپ ئۇرسقا ساناپ يازىپ كېتكەنلەر ئىمىش.

- شۇلەن ئىشان قىيامەت قوباسىن سۆزلەگەن. شۇلەن ئاۋل موللاسىغا كېلگەن گەجىتدە قاف تاۋى ئارتىندان يەئجوج-مەئجوج چىقىۋالىغى يازلغان؛ دەججال چىقىپ مەھدى ئىنودەن خەبەر بېرلگەن...

- شۇلەنچە كۈندە، شۇلەنچە سائەتدە قۇياش تۇتىلاسى ئىمىش، دى. بۇلارنى شۇلەن ئاۋل موللاسى جۇمعادا سۆزلەگەن... قىتاپدا شۇلاي ئەيتلگەن، گەجىتدە شۇلاي يازلغان، دېيپ ئەيتە ئىكەن، دى.

- رئول گەجىت دېگەن نەرسەنى ئاخر زامان ياقىنلاعاچ، شەيتان ئوز قۇيرىغى بلەن يازىپ تاراتىر، ئىكەن، دى. ئانى ئوقىغان كىشى كافر بولۇر ھەم تگى دۇنيادا دوگەز سورەتندە قوبارىلۇر، دى. شۇلاي بولسادا ئاندا يازلغان سوزلەر دۇرس بولا ئىمىش، دى.

- شۇلەن ئاۋل موللاسىنىڭ قىزلارىندا ئىلىك باشلارى قاپارتىپ تكلگەن واق ئىيەكلى كولمەكلەر تابقانلاردا، دى، «سىز ئىندى بارىبىر كافر بولدانسىز!» دېيپ ئالىپ كېتىپ ماناستىرعا يابقانلار، دى.

- يوقلا، ئالارنىڭ ماناستىرغا يايماغانلار، ئەرخەرىگە كىچىك خاتىنلىقا بىرگەنلەر، دى ئىچ !...

دىگەن تۈسلىك ئاقلىغا سىماسلىق ھەم كوبئسنچە برسىك ئىكنچىسئنە قايما قارشىك كىلە تۇرغان خەبەرلەر ئىس كىتكەچ دەرەجە تىز كوبەيدىك. قاراخالىق ھەمە ئەسئندە ئشاندىك. بارئسندان دا شۇملاندىك. قوتئرئنووىك ئارتدىك؛ يارسوويك كۆچەيدىك. بر ياقدان شۇملانىب قورقسا ئىكنچىك ياقدان - ئەللە كملەردەن ئەللە نەرسەلەرنىڭ ئوچن ئالىب رەحەتلەنو تلەگىك بلەن يانىب يەشى باشلادىك.

قايسىك برەولەر ئوزلەرئنىڭ ئورندق ئۆستەل شىكللىك ئەيبرلەرن واتىب پىچكە ياقدئلار. سەعەت تۆساىك نەرسەلەر تاش بەيلەب بەكئگە سالندىك. موداىك ئاگلى، باشلاغان قوبشىك-كۆيەز قزلار ياگاعنا تككەن واق ئيتەكلىك، قابارغان ئيگسەلىك كولەكلەرن توشەك - ياستق ئچئنە توتردئلار؛ ئندرغا ئيلتىب سالام ياكى تيرس ئاستئنا كومدئلەر. بو ئشلەر ئوزئنە كورە بر حەزرلك دىب ئيسەبلەنە ھەم ساقلاق يۈزندەن بىك يەشئرب ئشلەنە ئيدىك.

نىندى بولسادا برەر كوڭلسزلك كۆتكەن ئيرلەردە بوتنلەى ئوك تيك ياتمىلار؛ بەلكى ئورندق - ئۆستەل يوغالتودان باشقا تۆرلئرەك حەزرلكدە كوركەايلەر - بالتا، پچاق، چالغىك قايچىلار، ھەم ئالارغا جايلئراق ساب ياراشتئرالار ئيدىك. ھيچ بولماغاندا چوقمار باشلىك ئيمەن كوسەك ئەزرلەب، تيمر چەكەننىك بىلاگئلرەك ئورنغا ئورناشترب قويوچئلار ياكى سەنەك ئۆچلاب، تيمر جەبالىك چەنچكىك ئوچن ئوتكنلەوچئلەردە يوق توگل

ئېدى. كوڭلى چاپتارلار ئات منىپ، ئاولدان ئۇلغا چاپىپ تۇرا؛ ئۇز ئارا خەبەر ئالىشىپ، ئىش ھەم تىلدىك بىرلەشتۈرۈ مەسەلەلەرى قايغۇرتۇلا ئېدى.

فەيزوللا ئۇستارستادا، بىلگىلى، تىك ياتمادى. ئول دا ھالقىنىڭ ئۈين ساپى ئۇستارشىناغا ئاڭلاتدى. ساتلىق ئۇستارشىنا ھالنى ئۇزى دە بىلە ئېدى. شول سەبەبدەن ئۇستارستالار كىتركەن خەبەرلەرگە ئۇز بىلگەنلەرن ئۇستەپ زىمسكى نەچەلنىك بىلەن ئۇستاناوايغا بىلگزدى. شولاي بولسادا ئەحوال ھىچ ئۇزگەرمەدى. بەلكى بىلگىلەنگەن كۈندە سان ئالوچى-يازوچىلارنى قارشى ئالىپ بولشلىق كورسەتركەگنە قوشلغان ئېدى.

منە بىلگىلەنگەن سان ئالوچىلار تىيىشلى واقتندا ئاوللارغا تارالدىلار. باشقا ئاوللاردا بو كىشىلەرنى قىيناب جىبەرو، ئۇتۇرىب بەكىگە سالو شىكىللى ئىشلەر كوب بولسادا «مەولا قۇلى» ئاوىلىنا كىلوچىلەرنىڭ بىرسى، سالداتدا چاغندا ئازراق يازو-سىزو ئۇيرەنىب، قايتقاچ ۋولس كانتورندا پىسر ياردەمچىسى بولىب ئىشلەوچى بىر تاتار-يەغنى تانىش ھەم بىلگىلى ئوز كىشى بولغانلقدان ئاگار بىر يولى قاتى بەرلمەدىلەر.

- ئوزاڭ كوز كورگەن كىشى، ياحشى ئاتا بالاسى؛ بۇلاي بالتاغا ساب بولىب يۈرودەن ئازىراق ئۇيالر ئېدىڭ!... بىزنىڭ نەرسەدەن قورققاننى ئوزاڭدە ياحشى بىلەسىڭ. ياحشى چاقدا ئوكچەڭ كوتەر ئاغاي-ئىنى! مۇندان بۇلاي بىزگە مۇندى ئىش بىلەن كىلەسى بولما!... ئوز كىشى ئېيتىب تۇرمابىز-دىب قايتارىب جىبەردىلەر. غىباد پىسر ئازىراق ئوكتىلەرگە چاملاب قاراغان

ئېدىُ دە جاواب تاعن دا قۇرئراق بولدىُ. ئُول هېچ بر نەرسەگە ئېلتىفات ئېتمىچە، سان ئالو كارتچكەلەرن چەارب، برنچىُ توریُ كىلگەن كشىُ حاقندا مەعلومات يارا باشلاعان ئېدىُ دە باش ئۆچندا چوقمارلىُ كوسەكلەر، يۇمارلانعان يۇزئرقلار ئُوينى باشلاعاننىُ كورگەچ شورلەدىُ. كەعەزلەرن جيناب پاكسئنا سالا - سالا:

- ئالاى بولعاچ قارتلار، ياحشئاق بلەن كونمەسكە بُولايسز؟- ديدىُ.

- يوق؛ ياحشئلق بلەن دە، يامانلق بلەن دە بزنىُ چوقندئرا ئالماسلار.

- ئُوزئگزگە ئاورلق كيلر بيت، قارتلار!

- بار، بار ئەيدە! ئاقل ساتما! سېن بلگەننىُ بز ئُوزئبزدە بلدبز... نى كورسەكدە كورەبز، ئُوز-وزئبزدە تۆزابز..، ئُوتىُ-سُووىُ بر بولىُ بولر!...

- ئايماى قارتلار، ئُوزئگز بلەسزدر ئېندىُ بلوون دە...

ئارتق سوز كۆرەشتئرب ماتاشوناڭ سۆگىُ حەيرلىُ بولمايا-چاق ئېدىُ. عيباد پيسر شونىُ ئاڭلاعاچ دا كيرىُ شلدىُ. هيچ بر ندرسە ئشلى ئالميچا كيرىُ قايتب ۋولسقا جينالعان سان ئالوچئلار ئاراسندا قيناليى -سر علمى ئيسەن -ساو قايتوچىُ شوشىُ عيبادلارعنا بولدىُ.

ئارادا بر نيچە كۆن ئۆزعاچ ئستاناوای هەر ئاوانڭ مولاسىُ بلدن ئستارستاسن ئُوزئنە جيناتدىُ. شەمسى موللا بلەن فەيزوللا قوشتان دا عادەتددگئچە، ئستاناوايعا بولەك ئېتب بر كيسمەك بال، بر نيچە قاز- ئُوردك سالب باردئلار.

ئستاناواى بۇگن ئوته ئاچولئ كورئنه؛ چەچلەرئ توزعئعان، مىيقلارئ ترپايعان، كوزن قان باسقان، ئوزئ قابارنعان ئيدئ. ھەر ئاولدان كيلگەن كوستەنەچلەردە بو يىولى ئانڭ ئاچولئ چراين ئاچب جيبەرە ئالمادئلار. ئول موللالار - ئستارستالار گروھئنا جيكئرئنە ھەم ئاياق تيبب قچقئرا باشلادئ.

- نيگە حالقئعزنئ قولدا نق ئۇتميسز؟ نيك ئالارنئ بونتاوايت ئيتتئرەسز؟ پاتشا حەزرەتلەرئنڭ بۇيرئعن ئەللە ئوزئگزنڭ تلەسە نى ئشلەتركە يارى تۇرعان مۇحەممەت زاكونئ ديب بلەسزمئ؟

قولتق ئاسلارئنا قستئرلعان تۇرلئ قيافەتلئ، تۇرلئ تۇسلئ بوركلەر قالتئراندئ. ئەللە نيچە تۇرلئ چووار توبەتەيلەر بلەن قابلانعان تاقر باشلار ئالعا سالندئ.

- يە، نيك دەشميسز؟ ئەللە تلئگز چرئدئمئ؟

- Ми بز ۋاشە بلگارودييە - ديدئ بر قارت ئستارستا - چابچيم گۇناھسز... بيللاھى ни почем...

- как ни почем - كۇپە كۇندز، قاراب تۇرب پاتشا كشئلەرن، حۇكومەت يۇمئشئ بلەن باروچلارنئ قيناتب ئوترتئگزدە، سز не причем بولاسئ ئيمش...

ئول شولاى جيكئرندئ، قچقردئ. ئاياق تيبب، ئۇستەل تۇيگچلەب موللا ھەم ئستارستالارنئ تۇرلئچە مسقللاب ئەشەكئ سوزلەر بلەن سوكدئ دە:

- بر ھەر كۇندەن مين ئوزم ئاوللارئعزعا بارام... شوگارچئ بونتاوشيكلەر تۇتئلب ۋولسقا ئۇزاتلعان بولسن!... سان

ئالوچىلارعا كيرەكلى مەعلومات بيرئلب بتسن!... يوعيسەم
هەممەگزنى دە سوقتىرب سبركە ئوزاترمن!...- ديدى.

- تلەسەڭ نى ئشلەت، ۋاشە بلگارودييە - ديدى ئەلئكى
قارت ئستارستا - ئيرك سيندە؛ ئيللا مەگەر بز ئول حالقنى بر
ئتىدە ئشلەتە ئالميبز... منە ئوزڭ بارساڭ كوررسەڭ...

- نيتكەن ئشلەتمەگەن ئول؟... مين ئالارنڭ تيرئلەرن
ئيندە بلەن توناترمن...

- حالقنڭ كوزئنە ئاق - قارا كورنمى، ۋاشە بلگارودييە.

- بتلەرى قوتىرا، مايلارئنا چداشا ئالميلار: سز ئوزئگز
ئالارنى ئبوزب بتدرەسز!... قاراعز ئانى، مين ئەيتكەنچە ئشلەنگەن
ئبولسن!...

- ئشاندئرب ئبولمى ۋاشە بلگارودييە...

- بزيرق ئوتەلمەسە ئوزئگز جاواب بيررسز...

بيلگئلى، موللالاردا، ئستارستالاردا ئويلەرئنە قايتب
پوستئلار. هيچ كمنى ئتوتب، بەيلەب، ۋولسقا ئوزاترعا ئمتئلوچى
بولمادى. سان ئالوچئلاردا قايتب كيلمەدى. حالقنڭ نيندى
يالقن بلەن يانب، نيندى دەرت بلەن ئاشقنعانن ئستاناۋاى
بلەسەدە مەسئەلەنڭ ئبو ياعى ئستارشينا، ئستارستاعا، هەم
موللالارعا بيك بيلگئلى - ئوزن بەيلەتب ۋولسقا ئزاترعا ريزا
ئبولوچى كشئنڭ حەزركە تاتار ئوللارندا تابلماياچاعى ئالارعا
كون شيكللى ئاچق ئيدى.

تاعن بر-ئيكى كۇن ئوزعاچ، قۇزغەئراولار تاعب پار ئات جيگلگەن هەيبەت چانانڭ ئچىنە رچومب ئوترعان ئستاناواى، ئاتلارن ئييەرلەبكنە منگەن بر نيچە ئستراژنيك ئييەرتكەن كيلش كيلب فەيزوللا ئستارستا ئۆيئنە توقتادئ. ربو ئش يارسئعان حالقنى ئوچكلەو، يورى مسقللاو شيكللئ رتۆيلدئ. ئاچولار تاعن قابارندئ. يارالئ كوگللەردەگئ ئوچ ئالو دەرتئ تاعن‌دا نعئراق قايناب تاشى باشلادئ.

ئستاناواى رجيين جيناترعا قوشدئ. موينلارئنا مونچالا باولئ قالا يلارن كيگەن رسوتسكى هەم ديسەتسكيلەر تاعن ئۆى ساين توقتاب، تەرەزە - ئيشك قاعب:

- جيينعا!... جيينعا! - ديب قچقئرب ئوزدئلار. حالق ربو ريولئ‌دا قستالب، يالندئرب تۆرمادئ. چاقئرلعانئ، چاقئرلما-عانئ، رئۆلئسئ، كچئسئ، يەشئ - قارتئ هەممەسئ‌دە قاراول ئۆيئنە تابا يونەلدئ.

هاوا سالقن هەم رتن: كۆن باتش ياقدان ئالا - قۆلا قار ربۆلئتئ كوتەرئلب كيلە؛ نيندە‌يدر قاتئ بوران هەم ئۆيرمە ئالدنداعئ تنلقنئ ئاگدئرب تۆرا ئيدئ.

منە ئستاناواى‌دا، ئستراژنيكلەرن ئييەرتب، فەيزوللا ئستارستانئ يانئنا ئالب قاراول ئۆيئنە كيلدئ.

جيئلعان حالقنڭ كوبلئگئنە هەم ئالارنڭ تشقئ قيافەتلە-رئنە قاراب كوب نەرسە ئاگلارعا مۆمكين بولسادا ئستاناواى ئانئ ئاگلاو دەرەجەسندەن توبەن ئيدئ. رئول موژيكنئ بردە بلمى، ئاگلامى؛ ئالارنئ تورەلەرگە بولەك - كوستەندچ تاشوچئ،

بر-برسى ئۈستندەن چاعوچى، نى قوشلسا شونى ئوتدرگە ئەزز
ئۆروچى هەم تورەلەر تلەگەن واقتدا ئارقاسن ئاچب يانوچى
دىيدكنە بلە ئيدى. شوگار كورە ئول بو يولىدا هيچ نەرسەدەن
تورقمادى، شيكلەنمەدى، شۆبهەلەنمەدى. ئوزن ئاشاردای بولب
تۆرعان حالق ئاراسىنا، فەيزوللا قوشتان بلەن برگە ئجرب
كردىدە ئەللە نيندى ئاچولى هەم مەسخەرەلى تاوش بلەن،
تشلەرن قسب:

- ئە... بونتاوشيكلەر!... يە؟.. - ديدى.

ئندەشوچى بولماعاچ ئول تاعن جيكڭرندب:

- نيك پاتشا بۆيرىعنا قارشى كيلەسز؟ نيك بوندت چعارا-
سز؟... مايىعزعا چداشا ئالميسز منى؟- ديدى. بو سوزگەدە
جاواب بيروچى بولمادى. ئستاناواى تاعن ئاياق تيبب قچقردى:

- قايدا، قايسىعز ئول؟... كورسەتڭز ميڭا باشلقلا رىعزنى!...

چيتلەرى قايراقلانب بتكەن قرپوسز بوركن باسب كييب،
قسقا قايرى يتون ئۆستندەن قزل پوتا بەيلەگەن، تولا ئۆيق
ئۆستندەن چاپاننا كيگەن تەبەنەك بر كشى:

- ئاح سين، قۇرچاقى جلان!... ئەلى هاماندا ئيسكى
ئەكيەتنى سۆيلەمەكچى بولاسڭ ئيكەن! - ديب قچقردى دا:

- قاراعز يگتلەر، تگڭلەرن! - ديب ئيشلك تۆبندەگى ئستراژ-
نيكلەرگە ئيشارەتلەدى. ئوزى بيبەلدى ئچندە تعلعان بيش قاداقلى
كنرن يوعارى كوتەرب ئستاناوايعا ئمتلدى. بو كشى چاتان
سەلدەى كيەوى، چاپا مەقتوحدە ئيرى، بوكەن فەحرى ئيدى.

نەرسە بولعانن ئيسكەرب جيتە ئالميچا بر ئاز تاپتىراعان،

ئۇستاناۋاي ئۇقالى پاكونلارن يالتىراتىپ بىر سىلكىندى. تاعىندا نىعىراق ئەتەچلەنۋ ئۈيى بىلەن بولسا كېرەك، كوگەرگەن قلىچىن قىندان سۇۋۇرىپ چعارعانداعىنا ئادى ئارت ياقدان كىمدىر قوچاقلاپ ئالدى ھەم تاعىن كىمدىر ئۇستاناۋايىنىڭ ئىكى قولىندا ئالولاب تۇتىپ ئالدىدا بۇتىرىپ ئارتقا قايىردى. بوسى مىگىلىباي قارتىنىڭ ئۇلى تۇرىندى تۇل تاجى ئىدى.

ئۇل ئارادا قلىچ چىكىرىپ ئىدەنگە تۈشدى، ئۇستاناۋايىنىڭ كارتوزى باشىدان ئۇچدى. بىيش قاداقلى سالماق گىر:

— چىرق! — ئىيتىپ يالتىر توبەگە قوناقلاپ ئالدى. ئىشككە ياقن تۇرعان ئۈچ ئىستىراژنىك بىر ئاز قاوشاگىندىراپ، ياسالعاندان بىرلى قايىراق ئيۈزى كورمەگەن ئوتمەس قلچلارن چعارىپ ماتاشقاندا ئالارنىدا تۇرلى قوللار قوچاقلاب ئالىب، قاتى - قۇيتى ئەيىرلەر بىلەن تۈيگىچلى باشلادىلار. ئازعىنا واقت داۋام ئىيتكەن بوتالىش، چوۋالىش ھەم ئەومەلەش، يايىرىلىپ كىشى قىيناۋعا ئەۋىرلدى.

باشلارىنا تۈشكەن چوقمارلار، گىرلەر، تاشلار تەئسىرى بىلەن قارشى تۇرۇ كۈچلەرى يوق ئىيتىلگەن كىشىلەرنى تىيبكەلەب، ئۈستىرەپ، دورتەۋن بىر ئورنعا - قاراۋل ئۈيىنىڭ جىير ئىيدەنى ئورتاسىنا ئۈيىلەردە، قابارعان ئاچولار باسلعانچى، عاسىرلار بوينچا يۈرەكلەرگە ئاعو بولىپ جينالىپ كېلگەن ھەم كوكلەرگە تۈين بولىپ ئۈيالاعان ئوسال ئوچلەر قايتقانچى قىينادىلار، ئىيزدىلەر. ھەر كم حەللى - حەلنچە، ئورتاق دۈشماندان ئورتاق ئوچىنى ئالىرعا ئاشقدى. ئوز بورۇچن ئوتەب چقتان كىشىلەر ئورنىنا ياگا كىشىلەر كىردى. ئالاردا تىيكىنە قاراپ تۇرمادىلار. قانعا باتىپ قارا

كۈيگەن دۈشمانلارنىڭ ئۆلگەنلىگەرى بىلگىلى بولعاندان سوڭدا قىناۋ هامان دەۋام ئېتدى. ئىلگەدەن ئەزرلەنگەن قۇرال - ياراقنىڭدا قايسى برلەرى ئىشكە ئاشىرلدى. قايرالعان بالتالار، ئوتكن چالعىلار، ئۈچلى چەنچكىلەر بلەن قايدالانوچىلاردا بولدى. شولاى ئېتب، ئازعنا ۋاقت ئىچندە، ئىستاناۋاى هەم ئىستراژنىكلەرنىڭ گەۋدەلەرى ئىزىلىب، يەنچىلىب، توراقلانىب، ئەللە نەرسەلەر قاتناش شاقشى بلامق ئۈيۈمىنە ئەيلەندىرلدى.

ئاۋلنىڭ بايلارى، قوشتانلارى ئەللە قايچان قاراۋل ئۆيندەن چعب سزعانلار ئېدى ئېندى.

- بزنىڭ ئۈلشكە رشوشى جيتەر جگنلەر؛ ئېندى ئۈيلەرنە ئوزاتساق‌دا يارار بيت؟ - ديب قچقردىلار. قارشى ئەيتوچى تابلمادى. باشقاچا بولرعادا مۈمكين توگل ئېدى.

ئىستارستا ئۈيى ئالدندا تۇرعان ئاتلار هەززنىڭ ئىچندە قاراۋل ئۈينە كيتىرلدى. توراقلانب بتكەن گەۋدەلەرنى كۈرەب ئېسكى چىتالارعا سالدىلاردا، ماتور تيرەن چاناعا ئورناشترب، ئۈستەدەن ئىستاناۋاينىڭ بورى ئىچلى يورعانى بلەن تۈمالادىلار.

قورقب تۇسلەرى ئاعارعان كوچر رئورس ئىستراژنىكلەرنىڭ ئېيەرلى ئاتلارن تزب ئارتقا تاقدى؛ ئورى ئورندنا - ئات باشدنا ئورناشقاچ قوزعالرعا تۇرعانداعنا ئاگار كمدر:

- قايتب ئەيت، مۈندان بۆلاى بزگە رەۋ رئۈمش بلەن كيلب يۈروچى بولماسن! - ديدى. كوچر باشن سلككەن تۇسلى ئېيتدى هەم ديلبنگەلەرن قاعب رئۈزن چىبرقى بلەن ئالداعى ئارتقا برنى تارتدى. چانا ئارتقا تاعلعان ئېيەرلى ئاتلارعا ئارت

ياقدان برەرنىۇ تامزدىلار. ئاتلار قوزعالدىۇ. يەشل دوعاعا تاقمان پار قوكعىراو شالتىراب ياڭعىرادىۇ ...

دورت ئۇلك گەودە سالنعان ماتور چانا هەم قر قازلارىۇ تۇسلىۇ ترلگەن بيش ئات جايعنا ئاتلاب ئاولدان چعب بارعاندا، جير ئيدەنلىۇ، قاراگعىۇ هەم ساسىۇ قاراول ئۇيىنك بر پۇچما ـ عنداعىۇ كچكىنە سەكىدە يەشەوچىۇ قاراولچىۇ حاتىنىۇ:

عزمىرم بوينچا مۇسلمان شاقشىسىۇ ئەرچولەرم جيتمەگەن، كورەسلك؛ ئورس شاقشىسىۇ ئەرچىسىلەرمدە بار ئيكەن خۇدايم! ـ ديب سۇيلەنە ـ سۇيلەنە، قانلىۇ ئيدەنگە كۇل سيبب كچكىنە قاين سبركىۇ بلەن سبىرە ئيدىۇ.

حەبەر، يەشن تيزلىگىۇ بلەن بۇتن تيرە ياققا تارالدىۇ. ئستاناواينىۇ قيناب ئوتىرو ساوابىۇ ئوزىنە ناسيب بولماوعا ئوكىنىچلەردە بولدىۇ. شولاىدا هەر كمنك ئازىراق ئوچىۇ قايتقان ـ يارسووىۇ بر ئاز باسلعان تۇسلىۇ تۇيىلا ئيدى. ئستا ـ ناواى ئوتىرلگەچ سان ئالو مەسىلەسىۇدە ئوز ـ ئوزندەن يوققا چققان هەم ئاتا ـ بابا دينىۇ ئۇچن توعان قورقىنچدا بر ئاز كيمىگەن تۇسلىۇ بولدىۇ. بو ئشنك سۇگىۇ نى بولاسن، تورە ئوتىرب ئالعان ساوابنك جەزاسىۇدا شاقتى زور هەم ئازابلىۇ بولاسن سيزنسەلەردە ئەلىگە ئوچ ئالنعان، حالق جيگب قالعان... شوگار كورەدە ئول شاقتى زور قووانچ ـ يروانچ بولعان ئيدىۇ.

شوشىۇ واقيعەدەن سۇك ساپى ئستارشينا بلەن پيسر ئورس ئەللە قايدا قاچدىلار ـ كوزدەن يوعالدىلار. زيمسكى نەچەلنيكدە بۇتن بالا ـ چاعاسن تۇيەب قالاعا سزدىۇ.

ئستراژنيك ھەم ئورەدنيكلەردە قايىسى قايدا تارالئشب بتدئلەر. ئاول ئارالارىنا چعب، كيرئ بتكەن ئاگعئرا حالققا بر ئاز جيكئرئنب قايتونئ نيەتلەب تۇرعان ئسپئراونيك دە ئەلئگئ حەبەرنئ ئيشئتب ئارتن قسدئ. ئوتئرلگەن ئستاناۋاي ئورننادا ياگا كشئ كيلمەدئ. شەھەر تورەلەرئ ,بونت باستئرو ئۈچن تۈرلئ چارالار كورب ئەزرلەنب ياتقاندا بۈتن ئۆلكە حۆكو-مەتسز- ۋلاسسز، بۆتنلەي زاكونداں ,تش بر حەلدە يەشى ئيدئ.

بازارعا بارعان كشئلەر ئۆر ياگا بر حەبەر كيتردئلەر.

- ئيمش، فەلەنچە كۆندە، بۈتن تيرە ياقداعئ ئاوللار بايار ئوتارن تالارعا بارالار...

,بو حەبەردە ,شول كۆندە ئوك بۆتن يۆرتلارعا تارالب ئۆلگردئ.

- حەزركە بەيرەم بزنڭ ئورامدا ئەلى... قايدالانب قالرعا كيرەك...

- بايار مالن تالاو كۆناە توكل... ,ئول بزنڭ ئوزئبزنئكئ- دييشدئلەر. بيلگئلئ كۆندە كوز كورئمئ جيردەگئ ئاوللاردان تۈبسز چانالارعا تۈيەلگەن ياكى بالتا، سەنەك كوتەرب سالماققنا ئادملار بلەن جەيەولەگەن حالق ھەر ياقدان بايار ئوتارئنا ئەعلدئ. سان ئالوعا قارشئ باش كوتەروچئ تاتار ئاوللارئ عنا بولسادا بايار ئوتارن تالاوعا كيلوچئلەر بيك چووار ئيدئ. ئاندا ,ئورس، چيرمش، چوواش، ئار ھەم كرەشنلەردە كوب ,بولب ئورتاق دۆشماندان ئورتاق مالنئ ئالر ئۈچن بارئسئ دا كيلگەنلەر ئيدئ.

باپارنىڭ ماتور، بېيك يۈرتلارى ئالدنداعى كيلڭ بوشلۇقا جىنالعان حالق ئاشقمىچاعنا، ھەر كم ئۆزى بلگەن ياكى ئىشتكەن حەبەرن سۆيلەب كەبلەشكەندە، ئىچكى ياقدان بىكلى قابقانى ئاچدىرب ئوپراۋلەيوشچى كيلب چقدى. ئانڭ جيلكە-سىدە ئاسلعان ئىكى كۆبەكلى ھەم دارى بلەن ئاتلا تۆرعان ئاو ملتقى ئاوزى بلەن كوككە قاراب تۇرا؛ ئازغنا كوتەرلگەن چاقالارى ئاستدان جلترب كورنگەن سارى پەستونلارى ئانڭ ھەر ئىحتيمالنى كۆزدە تۇتۇب ئەزرلەنگەن، تۈزەلگەن ئىكەنلىكن بلكىرەلەر؛ ئوپراۋلەيوشچيگە ئىيەرب چققان قاراولچى-لاردا بۈتنلەي ئۆك بوش توكللەر ئىدى.

ئالارنى كورگەچ حالق گۈرلەب كيتدى. ئوپراۋلەيوشچىنڭ بو قىيافەتى بۈتن حالققا تانش قىيافەت ئىدى. چۈنكى باپار ئوزى ئوتاردا تۇرماعانلقدان ئانڭ بۈتن ئىشن شوشى كشى باشقارا؛ باپار بلەن ئىش ئىتە تۇرعان كرەستيەنلەرنڭ بۈتن يۇمشلارى تيك ئانڭ قولندان ھەم كوزندەن ئوتكەنلكدەن، قايدالانرعا جىر ئالعاندا بولسن، كۆتەچەككە ياكى جەيگى ئىش حىسابنا ئازق-تۈلك سوراعاندا بولسن ھەر واقت ئوپراۋ-لەيوشچى ئالدنا بارلا ھەم بۈتن ئىش ئانڭ «مەرحەمەتندە» ترەلە ئىدى. چابندقا بەر چيراى بۈزاو كرب، ئىگناككە قاز-ئوردەك ئۆچب تۈشب ياكى ئورماندان چەرقى سابى ھەم بەر قازقلق كيسب تۆتنلرعا توري كيلگەندەدە كرەستيەنلەر ئانى كوبنچە شوشى قىيافەتدە، جيلكەسندە ملتق ئاسقان حەلدە ئۆچراتالار ئىدى. شول سەبەبدەن بۈگندە ئانى شول

قيياقەتدە كورو جينالعان حالقنڭ كوگلندە ئەللە قايچانعى هەم ئەللە نيندى يارالارنى قوزعاتدى: توزەلمەس جەراحەتلەرنى، نيندى كۆچدر، ئوزئنڭ ئوتكن ترناقلارى بلەن ترناپ جانلارنى ئەرنتدى. تامرلاردان تاعن ئەللە نيندى قزو قانلار يۆگرشدى. كوزلەر ئوتسز يالقنلار بلەن يالتراپ ئوينالى باشلادئلار. باشداراق بيك تنچ تۇسلى كورنگەن حالق ديگگزى ئوپراۋ-لەيوشچى هەم قاراولچئلارعا تابا يلشب ئالارنى سارب ئالدى.

- نيحەل قارتلار؟ نى يۆمش؟- ديدى ئوپراۋلەيوشچى.

- بز ئوز يۆمئشئبزنى بلەبز.. منە سينڭ بزدە نى يۆمئشڭ بار ئيدى؟ - ديب سۆرادى بر تازا يورس.

- مين سزنڭ بلەن ئازئراق سۆيلەشيم ديب چققان ئيدم...

- ملتقسز چعارعا يارامادئمنى؟ بزنى هامان دا ملتق بلەن قورقتماقچى ئيدڭ منى؟...

ئوپراۋلەيوشچى «ئق- مق!» ئيتب جاواب بيررگە ئۆلگرمەدى كەدر، كۆچلى تاوش بلەن:

- تۆتب بەيلەكز ئوزن، يگتلەر!... قاندئبزعا بيك كوب تۆز سالعان ئيدى- ديب قچقردى. ئرعاق تۇسلى ئلگچ بارماقلى كۆچلى قوللار ئوپراۋلەيوشچينڭ ياقاسندان، قوللارندان هەم تۆزن چەچندەن بۆتئرب تۆتب ئالدئلار.

- كيبەركە ئلو مەسليحەت بولار!- ديب ئەيتە سالدى ناعى بردو. قارشى ئەيتوچى بولمادى. بو سوزدە شونداعى بۆتن حالقنڭ ئورتاق تلەكى تۇسلى تۆيئلا ئيدى. كمدر

زور قاپقانى ئىكى ياققا ئاچىپ جىبەردى. ئەللە قايدان، تېگىز ئېشىلگەن ھەيبەت سوس باو تاپىلدى. باونىڭ بىر ئۈچى ئەلمەكلەپ، ئېكىنچى ئۈچى قاپقا توپەسى ئارقىلى ئۇچكە ئىرغىتىلدى. ئوپراۋ-لەيوشچىنى قولدا كوتەرىپ كېتىردىلەردە ئەلمەكلى باونى موينىغا كىگىزىپ ئېگىز جىتكەن ھەتلى يوغارى كوتەرىپ تۇردىلار. ئول قۇرباناق كەچە تۇسلى ئاقىرا، جان ئاچىسى بىلەن تىپرچىنا تېپىنە، تارتىلا، لاكىن ئۇچقىنا ئالمى ئېدى. باونىڭ ئۇچكى ياققا ئىرغىتىلغان ئۈچىن بىر كىشى، قاپقا باستىرىغى تەغلا تۇرغان تېمىر ئاتلاماغا تارتىدىرىپ بەيلەگەچ:

— ئىشلىڭ بىتدى زۇبەيدە!... جىبەرىڭىز!— دىيىپ قىچقىردى.

ئوپراولەيوشچىنى يوغارى كوتەرىپ تۇروچىلار شارقىلداپ كۈلدىلەردە قوللارىن ئۇچقىندىرىپ جىتكە تاپىلدىلار. ئوپراۋلەيوشچى عرادى باشلادى. بىيك ئازغىنا تىپرچىندى. قالتىرانغان قوللارىن بوغازىغا تابا ئىلتكەن تۇسلى ئىتىپ تاغىن تۇشىردى. ئاياقلارىن سىلكىگەن تۇسلى ئىتىپ قوزغالالغاچ، كەكىرەيىپ، تارتىنىشىپ بۇكەرلەنىپ بىر ئاز ئازابلانغاچ، بۇۋونلارىن بوشاتىپ ئاياق-قولىن سوزدى. باشى بىر ياققا قىشايىپ يۈزى كوكەرە باشلادى. كوزلەرى ئاقايىپ، ئاۋزىندان تلى سالىندى.

حالق ئەللە كملەردەن ئوزىنىڭ تاغىن ئەللە نىيندى ئوچلەرىن ئالغان تۇسلى بولىپ، ئوزىندە نىيندىدر بىر سەير رەھەتلىك تۇيغۇسى سىزىندى. شول ئارادا بىرەۋ:

— ئەيدەڭىز!— دىيىپ قىچقىرغاچ، ئوپراۋلەيوشچىنىڭ مىلتىغىن قىيشايغان باشىنا ئىلىپ قويدىلاردا يابىرىلىپ يۇرتقا، ئامبار ھەم

سارايلارغا قاراب يونەلدىلەر. ئوپراۋلەيوشچيكە ئيدەرب چىققان قۇراللىق قاراولچىلاردا ئيندى حالق بىلەن بىرگە ئيدى.

بيكلىك، يۇزاقلىق ئيشكلەر واتىلىب، بايار-ئالپاۋتنىڭ يۇرت، ئامبار هەم سارايلارى ئەرچىلدى. يۇرتدا تاپىلعان نەرسە-قارا بارىسى‌دا چانالارعا تىزىلدى. ئاياقلىق مال مونچاقلانىب چانا ئارتلارىنا تاعلدى. شوندان سوڭ زور يۇرت بىلەن ئاشلىق ئامبارلارىنا، سوعلماعان كيبەنلەرگە ئوت قويۇلدى.

حالق، يۇكلى چانالار هەم چانا ئارتلارىنا تاعلعان ماللارعا ئيدەرب ئاقىرنلاب تارالعاندا ئالپاوت يۇرتىنىڭ حزمەتچى هەم قاراولچىلار ئورناشقان ئۇلىشىندەن باشقاسىنا ئوت قوياشىب يانا: ئيكى ياققا ئاچىلىب كيتكەن زور قابقا ئاستنداعى بوشلقدا ئاسىلىنىب، جاى ئيسكەن جيل بىلەن ئاقرنعىنا سلكىنىب تورعان ئوپراۋلەيوشچى گۇيە تل-تل بولىب هاواعا سوزلعان يالقنعا قاراب قزىنا، گۇيە تارالعان حالقنىڭ ئارتندان ملتق تۈزى ئيدى.

———

ئوتار تالاب قايتونىڭ ئيكنچى كۇنندە موللا-مەزىن كيگەشى بويىنچا قەيزوللا ئستارستا تاعن ئجيين جيناىدى. بو يولىدا حالق يالىندرمىچا، ئيكىلەندرميچە كيلدى. موللا-مەزىن بىلەن باى قوشتانلاردا قالماعان؛ ئەكرەم قارى‌دا شوندا ئيدى.

- ئيندى نى بولسا بولدى-ديدى ئستارستا-ئوزعان ئشكە ئوكىنىب قايدا چقماس. بو ئشلەر ئۇچن باشىبزدان سيپاماسلار. باش قوزقارو جاين قايعرتاسى ئيدى بيت، نى ئەيتەسز قارتلار؟

جاواب بيروچىُ بولمادىُ. ئومارتاچىُ عيمادى قارتقنا:

- ئيلكەن باشنىُ قلج كيسمەس، ديگەنلەر- ديب نەرسەدر ئەيتە باشلاعان ئيدىُ دە بر نيچە كشىُ بر ،بولىُ:

- ئيىُ، كيسمەس؟... كيسمەگەن ئيدىُ، دى مۆكارچىُ!- ديب قچقرب جيبەردىُ هەم قاراولچىُ ئۆيىُ تاعن گۆرلى باشلادىُ.

- تاوشلانماعز ئەلىُ جەمەعەت!- ديدى شەمسى موللا - بيكەر تاوشلانودان نى مەعنە چعا؟... منە ئوزا قلاميچا ئابزور كاماندا سىُ كيلر؛ هەممەبزنىُ يانقرب سوعارلار؛ قايسىُ برەولەر سبرگەدە كيتميچە قالا ئالماس ئەلىُ. منە شولاردان نيچك قۆتلابز؟

- ،بولسن!.. نى كورسەك دە بۆتن ئيل بلەن كورەبز... ئولسەك دە ئوكنميبز؛ ئازراق ئوچ ئالدق ئيچماسام...

- ئالاسىُ ئوچلەربز هامان دا بتكەنىُ يوق ئەلىُ...

- شولابن شولايلا، ياريلا ئشلەر كيتسە ئوڭايعا!- ديدى سابيرجان مەزين. شەمسى موللا تاعن ئوزسوزندە دەوام ئيتدىُ:

- ئوچ ئالو ديب ئەيتووىُ گنە ئاسات. ئە، برەونلك دە تيك تۇرعاندا سجر كيتەسىُ كيلىى. ئورس تورەلەرندەن ئوچ ئالب دا بتترە ئالماسەك، ئالارنڭ برسن ئوترسەك ئانڭ ئورننا ئوناوئسىُ توا. ئاندان ،سۆك ئوچلىُ كشىُ بار، ئوچسز كشىُ كوب. منە مينم هيچ كمدەن ئالاسىُ ئوچم يوق، مەزيندكىُ، عيمادى جەزالانرعا ئاعايندڭىُ دا شولاى ئوق در. بز نى ئۆچن دى ئيندىُ؟...

ـ سزنڭكى بولماسا بزنڭكى بار!...

ـ ئەندەر رتولى ئىسكى كيبەنلەرئبز ئوترسا بزدە ئوچلەنمەس ئيدك !...

موللا باشن چايقادى دا:

ـ ھەير جامەعەت، ئوزئگز بلەسزا!... مين ئوز بلگەنمنى ئەيتدم ـ ديب توقتادى. ئارادان برەو:

ـ ئەللە پاتشاعا پراشينيە بيرب قاريق ميكەن؟ ـ ديدى.

رمۇندى واقتدا ئوچەراعان بر فيكرگە، نى رتورى كيلسە رشونى ئشلەرگە ئەزر تورعان حالق ربو سوزگە تش ـ ترناق بلەن يابئشا قويدى.

ـ بيرەبزە بيررگە كيرەك!...

ـ پاتشاعا پراشينيە بيريك... رئول ئوزى بزنڭ حەللەرنى بلمى دە تورعاندر ئەلى...

ـ تورەلەرنڭ بزگە كورسەتكەن جەبرلەرن بارئسن دا كورسەتيك...

ـ ساپى ئستارشينانى دا شوندا قستئررعا كيرەك ربولر...

رشوندى سوزلەر بلەن بايتاق شاولاشب، رشوشى فيكرنى تورلى ياقدان ئولچەب قاراعان تۇسلى ئيتكەچ، رچن ـ چندان پاتشاعا پراشينيە بيررگە بولدئلار.

بر ديسەتسكى بارب شەمسى موللانڭ بۇحارادان ئالب قايتقان تەلەمدانن كيتردى. نەفيس ھەم پۇحتە ئيتب، چووار بيزەكلەر تۇشئرب كاردوندان ياسالعان شەرق قەلەمدانئنڭ چندە ئەللە نى حەنلى ئرئلى ـ واقلى قامش قەلەم رتولب

ياتا؛ بر باشدنا ئورناشدئرلعان كچكنده قارا ساوتنڭ قاراسئ كيبكەن، قارا جيناب تۆتا تۆرعان كچكنده چوپرەكئ شالتئراب يۆرى ئيدئ. موللا ئازئراق ەسو سۆرادئ. قاراولچئ قارتنڭ ەزور ئاعاچ قۆمعانن كيتردئلەر. موللا قۆمعان بۆرنندان قارا ەماوت ئچئنه بر نيچه ئامچئ ەسو تامزدئدا بر قامش قەلەمنڭ سات ياعئ بلەن چوپرەكنئ ئيزب، يەنچب يۆمشارتدئ هەم قاراسن تيكزلەدئ. شوندان ەسۆڭ قامش قەلەملەرنڭ بر نيچەسن قارا ساوتقا باتئرب سناب قاراعاچ كوزلەرن تنئراق ئوترعان حالقتا تۆبەب:

- يازابز ئالاى بولعاچ جەمەعەت؟ - ديدئ.

- يازابز موللا ئابزى، يازابز... ئاللاعا تابشئرب ياز!..

قاراول ئۆيئنڭ ئۆستەل سئماق نەرسەسئنده بر ئيسكئ پادنوس كبتئرب قابلادئلار. قايدان در تابب كيتئرلگەن كرلئ هەم تاوشالعان كەعەزنئ ەشول پادنوس ئۆستنده جەيب پراشيدنيه يازا باشلارعا تۆرعانداعنا ئارادان برەو:

- قاراعز ئەلئ قارتلار! موللا ئابزى فەرشتەسز قەلەم بلەن يازماقچئ بولا توكلمئ ەسۆڭ؟ - ديب قويدئ.

- ئيبئ، ئيبئ! - ديدئ تاعن بر قارت - ەمۆندى ەزور يازونئ ئاندى ەجۆنسز قەلەم بلەن يازاسئ توكل ئيدئ... ئيكئ ياقلاب فەرشتەلەر ترلگەن قەورى قەلەم بلەن يازو حەيرلئرەك ەبولر ئيدئ...

شەمسى موللا ئيركسزدەن بر ئاز جلمايدئ.

- قامش قەلەمدە ئېزگى جېرلەردەن كېلگەن مۇبارەك قەلەم- دېدى، ئول- تەلەمسەڭز يازمىدىم... قەۋرى كېتەرىڭز ئالاى بولسا!...

كەمدر، قاراولچى جانىنىڭ پېچ باشىدا ياتقان قاز قاناتىدان بر قەۋرى يۇلقىب ئالىب ئۇرتاغا سوزدى. برەو ماتچاغا قىستىرلغان چالغى پچاقنى ئالىب بەردى. شەمسى موللا شۇندان قەلەم ياساب ئالدىدا تاماق قرب پادنوس ئۇستىنە جەيلگەن كەغەزگە، شترداتىب، ئەللە نېندى ئۇتلى- يەشاللى تاوشلار چغارب يازا باشلادى.

تشدا هاوا تن، سالقن هەم قۇياشلى؛ بۇتن دۇنيانى باستان ئاپپاق قار دېڭگزى ياقتى قۇياشنىڭ سالقن نورلارى بلەن يالتراب جملدى، كوزلەرنى چاغلدرب تالدرا ئىدى. حالقنىڭ بر ئۇلشى تشدا- قاراول ئۇيىناڭ ئرگە نيگزىندە تزلگەنلەر، قۇياش نورى بلەن چغلغان كوزلەرن قسنقراب ئۇز ئارا گەبلەشەلەر. بر تۇركم، قاراول لاپاسى ئاستندا جەى كۇننده ئۇك سوسز تۇرب قۇرغاقسغان هەم قۇرشاولارى تارالغان مېچكەلەر، واتق تەگەرمەچلى، سنق تەرتەلى ئاربالار، قيشايب جېردە ياتقان كۇبشەسز ناسوس تيرەسندە ئاقرن غنا ئوين- كولكى سۇيلەشب تەمەكى تارتا... قارت- قۇرى ئۇزى ئچندە ئبولب پراشينيە يازارغا بولشا ئيدى. موللا قەۋرى قەلەمنى يۇز توبەن قاپلانغان تيمر پادنوس ئۇستندە شترداتب يازا باشلادى:

ـ ئلوغ مەرحەمەت وە مەرتەبە ئیەسی، عزامەتلو پادیشاەمز ئەعزام ئیکنچی نیکولای بنو ئەلیکساندر حەزرەتلەرینە وە ئانڭ حانەدانی عائلەرینە بزکی سادیق تەبەعەلەرنگز، قازان ویلایەتی، قازان ناحییەسی، چەوکەلی ۋولئسی، مەولا قولی قەریەسی مۇسلمانلارندان. ئلوغ، کچوك، ئیر هەم حاتون بارچامز سز مەرحەمەتلو وە مەهابەتلو پادیشاەمز حەزرەتلەرندەن یالبارب سورئیمز: بزنڭ دین وەئیمانلارمزعا تەعەررۇز ئیتمەسە ئیکەن. ئاتا ـ بابالارمز دینندە تنچ یەشەب شەریعەتی عەررائی ئیسلامییەدە سۇننەتی مۇحەممەد مۇستافا ئوزەرندە ترکلك ئیتب، سز جەنابی عالی ئیمپیراتور حەزرەتلەرنە ئوزن عۇمر تلەب دوعالار قیلا ـ قیلا دارولفەنادان دارولبەقاعە کوچەرگە ئیرك قویلسا ئیکەن... عەزیز بالالارمزنی سالدات حزمەتنە بیرەبز... عەزیز واتاننی وە پادیشاەمزنڭ ئیزگی تەحتن ئچکی وە تشقی دوشمانلارندان ساقلاو یولندا ئاقتق تامچی قانمزنی قویابز... هیچ قزعانماسدان جانمزنی بیرەمز... ئوزمزنڭ قان هەم دین قەردەشلەرمزگە قارشی باررعا توری کیلسەدە هیچ باش تارتمیمز... ئیمانا وە باشقا جەزییەلەرمزنی واقتندا تولیمز... عەسکەری ئەمر وە فەرمانلارنگزنی دا ئوتی کیلەمز وە بوندان سوڭرادا ئوتەیەچەکمز... تورەلەر سز پادیشاەمزنڭ فەرمانلارن سز بیرگانچا عەدللك بلەن ئوتەمیلەر. بزگە حەدسز ئەزا وە جافالار چیکدرەلەر... بزنی، ئەلعەیازوبیللاە، تەنەسسور ئیتەرگە کوچلیلەر... دینمزدەن دوندرمەکچی بولالار... بو ئشلەرنڭ سزنڭ فەرمانوعالیلەرنگز بوینچا بولووینا بز ئشانمیمز...

تورەلەر سىزنىڭ بۇيرۇقىڭىزنى خاتا ئاڭلاپ ياكى ساتاشتۇرۇپ بىزنى ناھاقتىن كۆچلىيەلەردۇر دەپ گۇمان قىلمىسىز... ئەگەردە خاتالىق تورەلەردە بولمىسا، سىز پادىشاھىمىز ھەزرەتلىرىدىن شۇندىن ئەمرلەر سادىر بولغان بولسا، بىز ئۇلارنىڭ قايتارىلىپ ئېلىنىشىنى ئۆتۈنۈپ، ياللىۋارىپ، ئاياق باسقان تۇپراقلىرىڭىزنى سۆيۈپ سورايمىز...

قارىلار قوللىرىنى يۇمارلاپ، بۇلغاپ، تۈكۈركلەر چەچىپ ئۆز تىلەكلىرىنى ئېيتىپ تۇردىلار. شەمسى موللا ئۇلارنىڭ كېلىشتۈرۈپ پراشىنىيەگە ئىزىچىل باردى.

شۇندىن ئىسىملىك قول قويۇش باشلاندى. يازىپ بىلگەن بىرەر دېستە كىشى:

- ئەھمەدوللا غەينۇللا ئوغلى قولىم قويدىم؛

- سىراجىددىن قۇتبىددىن ئوغلى قولىم قويدىم -

دەپ تىزىپ چىققاندىن كېيىن بىرىنچى قاتاردىكى كەڭ بويىنچا:

- فەلەن، فەلەن ئوغلى تامغا سالدىم - دەپ يازغان سۆزلەر قارشىسىدا ئىزنالغان سەنەك، ئىرغاق ھەم ئوراق تۈسىدىكى تامغا بەلگىلىرى تىزىلىپ كېتتى. ئېڭ ئاخىردا فەيزوللا قوشتان:

- مېنىڭ سياسىي ئۈستازىم فەيزوللا جامالىددىن ئوغلى كۆۋاملات قولىم قويدىم ھەم ئانقلاپ كەچۈرمىشى مۆھر باسدىم - دەپ يازدى دا، تۈگۈرەك جىز پېچەت قاراولچى قارىنىڭ بارمىقىنى لامپاسىدا ئۈتۈپ قۇرمىلاندىرغاچ پراشىنىيەنىڭ ئاخىرىغا بېسىپ باسىلدى. شۇنىڭ بىلەن پادشاغا بىرەسى پراشىنىيەنىڭ ئىشى تەمام بولدى.

ئەمدى شۇنىڭ ئىش ئارتىندىن يۈزلەر ئۈچىن كىشىگە سىيلىسى قالغان ئىدى.

ـ قايدا قارتلار، كمدەن ئوتتۇندەبز، كمنى جيبەرەبز؟ ـ ديدى

ئستارستا . . باشقا واقتدا، ئيل يۇمشى بلەن بر ەر جيرگە
باررعا ،تورى كيلگەندە ئوزلەرى قتقلداب تۇروچان قوشتانلار
بو ،يولى ئاشقمادئلار. هەممەسى دە تشلەرن قسب تيك
ئوتئرالار ئيدى.

ـ موللا ئابزيدان ئوتتۇنيك، قارتلار! . . .

،بو سوزنى هەر كم ئلب ئالدى.

ـ ئوتتۇنەبزدە، ئوتتۇنەبزا! ـ ديب تۇرلى ياقدان كۇرلەب
قچقئرشدئلار. لاكين شەمسى موللا :

ـ ميندەن ،بولمى جەماعەت، ساولئعم يوق ـ ديدى.

سابيرجان مەزينگەدە ئيتب قارادئلار. ئولدا ئوزنچە بر
سەبەب تابقان ،بولدى. قوشتانلارعادا برەم ـ برەم توقتالب
ئوتئنلدى. لاكين ،مۇندى ،يۇمش بلەن پاتشاعا پراشينيە
بيرگە بارونى ئۇستئنە يۇكلەرگە تلەوچى تابلمادى.
،شوشى واقيعەنڭ ئالدنعى يلنداعنا كارناۋانيە واقئندا
سايلانب قالاعا بارعان هەم بيك شەبلەب سيلانب قايتقان
ياكا قوشتانعا ـ ئچلق يلدا بايب قالعاندان سۇڭعنا ئاولنڭ
قوشتانى ،بولب كيتكەن ميكئباى وافاسئنادا ئيتب ۔وزدئلار.
گەرچە ،ئول ئيل ،يۇمشى بلەن يۇرونى بيك ياراتا تۇرعان
ئيدى. كارناۋانيە كۇنى قازان ئورام لارندا ياندئرلعان
پلاشكيلەرنى، ،شول واقتداعى قزقلارنى، كريپۇست ئچندە ئورام
بوينچا تزئلب كيتكەن ميچكەلى ئاراقئلارنى. شوندان تلەسە
كمنڭ تلەسە نەرسە بلەن ،چۇمئرب ئالب تلەگەن حەتلى

ئۈچۈن، ئېسىلراك تورلەرنىڭ ئەلىڭگى مېچكەلەردەن كارتوزلار
ئېقىپ چۈشۈپ ئالغان ئاراقى بىلەن تۇرامدا، ئۈچرىغان بىر
موزىيكىنى سىلاپ، سىلاپ يۈرۈلەرن ئۇرنى چىقغان ساين
سۆيلەپ، تىكلاۋچىلارنى شاق قاتىرودا ئاڭلىق ئىلىك ياراتقان
نەرسەسى ئېدى. ئۇل ئەلى دە شىرىندى ئىزمىرگە ئۈزۈلماسلىق
بىرەر ئېسەدەلىك قالدۇرۇشنى ئىستەپ؛ شولاي بولسادا ئۇل ئېسەدەلىككە
ۋاقا قوشتان ئىبو ئىپولى قىزىقى ئېدى. ئشول سەبەبدەن ھەزرگى
ئوقۇغچىنى ئول دا قابول ئېتمەدى.

كىشى تابا ئالىمچا بايتاق ئارابلانغاندان ئىسۆك بىرەۋ
شايارنقراپ:

- ئەنە قارى ھەلقەدەن ئوقۇنيك بولماسا؛ ئۇل ئىل
خىزمەتى. ئوقەپ ئۆيرەنگەن بەيت ئېندى - دېگەن ئېدى ھەر كىم
مۇۋافىق كىشى تاپلغاننى بىلگەن شېكىللىك چىللاپ ئوق:

- ئوقۇنەيزدە، ئوقۇنەيزا! - دېيىپ قىچقىرا باشلادى.

باشقالارنىڭ نى ئۈچۈن ئەبو يۇمشىدان تارتىنلارن ئەگەر ئەم
قارى ئاكلامى ھەم ئوزىندە خالق ئوقۇغچىن قابول ئېتدرمەسلىك
سەبەبچى تابا ئالمى ئېدى. ئالايدا ئۇل، تېزگىنە كىرىپ
قويارغا كىلىشىدرمىچە:

- مېنى كۆچلەمەسەگىزلە جەمەئەت!.. ئۆزىڭىز بىلەسىز
بېيت: مېن تىل بىلمىيم، ئات - ئتونمدا يوق - دېيىپ ئەيتكەن
ئبولدى. لاكىن خالق ھامان دا:

- ئوقۇنەيزا! - دېيىپ قىچقىرىپ دا دەۋام ئېتدى.

مۇللا - مەزىن ھەم قوشتانلار قارىنى بۇ ئىشكە كوندۇرە ئالسالار شادلانا چاقلارغا ئىدى. شوگار كورە ئالاردا قارىنى كۆچلەدىلەر، قستادىلار. ئاگار يتن ئالرغا ئىرك بىرلمەدى. يۇل ئانسزدا كونب بتكەن ئىدى ئىندى.

- مۇگارچىدا ئىل حزمەتندەن باش تارتقانم يوق، جەمەعەت!... ئەلىدە حالق تلەگىنە قارشى كىلە ئالميم، يارى، حەيرلى بولسن ئىندى ئالاي بولغاچ...

بۇ سوزنى حالق گۆزلەب، شادلق بلەن قارشى ئالدى.

- ئاي بارەكەللا!... حۇداي تلەگەنگنى بىرسن!...

بۇ مەسئەلەدە چيشلدى. ئەكرەم قارى ئىيەمىنە «وەكالەت نامە» يازىلب، ئاگاردا فەيزوللا ئىستارستا «كاجوندای مۆھر» باسدى. پاتشاغا پراشىينيە بىرونك تۆرلى چعملارى ئۆچن جان باشنا يۇن قاداق ئارش حيسابى بلەن سالم سالندى. يشول ئىسەبكە مەزين ئاقچالاتا يورج بيرب تۆررغا ريزالق كورسەتدى.

ئەكرەم قارى ئىرتەدەن قالميچا قالاغا كيتەچەك بولادى.

تۈتقن قوناقلار

ئاوزداعى تۈكرگلەر كيبە تۈرعان ئسسى كۈنلەرنىڭ برسى. كاسپى دېڭىزىندەن ئالب قتاي چيكلەرىنە حەتلى جەيلگەن قازاق ساحراسىنىڭ ئۈچسز ـ قريسز تزسلى كورنگەن بر قزملق تيرەسى؛ ئچ پۈشۈرلق دەرەجەدە بوشلق؛ مەنگىلك يزقعا تالدۈرلق دەرەجەدە تنلق ئيدى. توبە ـ توبە بولب تزلب كيتكەن تزمە قزم تۆيملەرىنىڭ برگنە تزسلى كورىنشلەرى كوزلەرنى تالدۇرا. جيردەگى قزم ديگىزى ئۈستندەن قابلاب تۈرشاب ئالعان سۈرعلت زەنگەر كوك يۈزندە يالعز يوزگەن قۈياش بزور بۈت شارى شيكاللى قزدۇرا، ياندۇرا، كۈيدۈرە. ئانىڭ ميدەن ئالب تابان ئاستنا حەتلى بۈتن تامرلار بويىنچا يۈرى تۈرعان كۈچلى هەم ئسسى نورلارى ئەللە نيندى بر ئارو ـ تالچىعو تۈيعسى بيرب كشلەرنى ئلنكى ـ ساللتى بر حەلگە تۈشۈرەلەر؛ بوونلارنى يۈمشارتالار ـ حەلسزلەندۈرەلەر..

برسىنىڭ قۈيرىعىنا ئيكنچىسى تاعلب، قر قازلارى تۈسلى تزلگەن ئيللى ئۈچ تۈيەلى كاروان بشوشى سرلى هەم بتن بوشلق ئچندە يالعز يۈزە، بر كزيگە سالماقنا ئاتلاب ئالعا بارا ـ ئۈرگەنچدەن ئورنبورعا قايتب كيلە ئيدى.

مەنە بر مەلنی، بۇرنلارن تیشب ئۇتكەرلگەن بۇرنتق
ئاعاچدنا بەیلەولی سوس باوی تارتلب بۇرنی ئاورتقان تۆیەلەر
یەمسز تاوش بلەن ئاقرعالاب جیبەردلەر. ئۇرتادانراق بارعان
بر تۆیە ئۇستندە تبرکدتالگەن كۇیمە ئچندەگی بر یگت:

كیلەدرلە كاروان، ئەی كیلەدر، بۇحارادان توگللە حیوەدەن
ئاباو گزلكەیم ...
بزنالڭ بۇلای بۇرروبز بەندەلەردەن توگللە حۇدایدان
ئاباو گۇلكەیم ...

دیب جرلاب ئالدی. قارا قوچقلت ساری یۇزلی، سیرەك قارا
ساقاللی، ئوینالاب تۇرعان ئۇتكن قارا كوزلی، یالان ئایاقلی
هەم باشدنا ئاق یاولق بەیلەگەن قوشچی قازاق، ئۇزن كاروان
بوینچا بر باشدان ئیكنچی باشقا یوگدرە-یوگدرە تۆیەلەرنی قووب
یوشاعان ئارادا مۇگلی تاوش بلەن سوزب-سوزب قنا ئولەڭ
ئەیترگە كرشدی. ئول دا، باشدنا ئوقالی قزل چارقات، كیگەن، قیعاج
قاشلی ساحرا ئیركەسن ماقتارعا تۇتندی. بو تاوشلار هەممەسی
برگە بوتالب كیڭ هەم تن بوشلقتا تارالعاج یراقلاردا تاعن
قابانلاب تاعن یاڭعرادلار. ئاگار قاراب تابیعەت ئۇزنڭ
مۇگلی گارمونیەسن یوعالتمادی. ئول تاوشسز هەم تن
موزیكاسن ئویناودا دەوام ئیتدی. ئاوزنداعی چوبنگن كویشەب،
یاق-یاعنا قاراب بارعان تۆیەلەر كاروانی ئوزب كیتكەچ
كیڭ هەم بوش ساحرا تاعن ئوزنڭ سرلی هەم مۇگلی
تنلعندا تیربەنە قالدی. ئیشنلب-قوینلب تورعان قزم تولقند-
لاری ئوستندە تزلب كیتكەن واق-واق چۇقرلاردان عیبارەت
تۆیە ئزلەری ئانداعی گارمونیەنی بۇزارلق توگل ئیدی.

يول ئارادا، ئالداغى نار تۆيە ئۈستىدەگى كۆيمەنىڭ ئارتقى
ياق چوپرەگىن بىرەۋ ئاچچىدا ئۆز ئارتىنا سورالغان كاروان
بويلاتا، ئاچچى تاۋۇش بىلەن:

— ئاۋووو! دىيب قىچقىردى. بۇ كىشى كاروان باش ۋاھىد
بولۇب ئانىڭ بىرلاي قىچقىرووى قۇدۇق (قۇيى)غا جىيتكەنلىكنى
بىلدىرۇ ئىدى. سىرتتا يۈك تارتقان تۆيەلەر ئاراسىنداغى قايسى
بىر كۆيمەلەر ئىچىندەن دە كىشى باشلارى سوزۇلۇب كاروان باش
ئەيتكەن سۆزنى قاپاتلادىلار ھەم شولاي ئىيتىب ۋاھىد تاۋۇشىن
ئىشتكەنلەرىن بىلدىردىلەر. بۇ سۆزنىڭ مەعنەسىن تۆيەلەر دە ئاڭلا-
دىلار بولسا كېرەك، ئالاردا مۇيىنلارىن ئالغاراق سوزۇب يالقاۋ
ئادىملارىن جەھتلەتە تۆشتىلەر.

بىر ئاز بارغاچ، مۇندان ئىلگىكى كاروانلاردان قالغان چوپچار
ھەم تۆيە شاقشاقلارى بىلەن بىر ئاز قارالغان ئويسو جىير كۆرىندى.
شول يىرەدە بىر يوغارى، بىر توبەن تاپا ئۆرچىب قايناشقان ئىرىلى-
ۋاقلى چۆپ-چىروار قۇشلار تۆركۈمى كاروان ياقىنلاشقان سايىن
يوقاردى، سىيرەكلەندى، ئازايدى ھەم بۇتىنلەي تارالب بىتدى.
بۇ ئويسو جىير ئەلىگى قۇدۇق ئىدى.

كاروان توقتادى. تۆيەلەر چوكتىرىلىب، سىرتلارىنداغى يۈكلەرى
جىيرگە توشىرىلدى. قوشچى قاراق ئالارنى ئىلگىدەن ئەزرلەنگەن
چى قامىر بىلەن سىيلى باشلادى. كاروانچىلارنىڭ بىرسى يۈكدەن
چوين قازان بىلەن تىيمىر تاغاننى چىيشىب ئالدى. بىرەۋسى
ئىكىنچى بىر تۆيە يىرگىدەن ساكساۋل ئاغاچى ئاقتارىب كىيتردى.
باشقا بىرەۋسى تىيرىدەن ياسالغان چىلەك بىلەن ساي قۇدۇقدان

سو چىقارىپ قازان ئاسدى. بىرەۋسى قازان ئاستىنا ئوت ياعىپ چاي قايناتا باشلادى. كاروان باش واحىدنىڭ كىڭ كۆيمەسى ئىچىدە ئەزىلەنگەن تاپىنغا سۇجارىلار، قاقلاغان ئىتلەر، جىيشلەر، ئۆركلەر، كرىندل، ماي سالىپ پىشۇرلگەن يوقا تۇچى كەمچلەر، مايغا قووۇرلغان باورساقلار كىلدى.

قوشچى قازاقدان باشقا ئالار جىدى كىشى بولىپ، بىرسى ئەلدىكى كاروان باش واحىد، ئىككىنچىسى كارواندىكى بۈتۈن مالنىڭ ئىگەسى - قازان بايلارى، قالغان دورتەۋسى ئالارنىڭ خىزمەتچىلەرى ئىدى.

ئالار ئويناپ، كۈلىپ، شايارلىشىپ، ئەكىيەتلەر سۆزلەپ، كۈننىڭ ئىسسىلىغىدەن زارلانشىپ چاي ئىچەرگە تۇتۇندىلار. تۇيەلەرنى سىلاپ بىتركەچ ئاپىنىڭ بىر چىتىدە كىلىپ چوكەلەگەن قوشچى قازاقفادا بىر كرىندل، بىر نىچە سۇجارى ھەم بىر كەسە قالدق چاي بىرلدى. تاماق تويغان، ھوسەن باسلغان ئىدى ئىندى. قوياشنىڭ قزدرووى بىر ئاز باسلغانچى، تزىەلەر بىر ئاز حەل ئالغانچى ئالار ئۆزلەرىدە يال ئىتە تۇرىرغا بولىپ ئۆز كۆيمەلەرىدە تارالشدىلار. ھاماندا ھوتى سوزىپ بتمىچە پىشىپ ئوترغان چاي قازانى يانىدا ئەلدىكى قوشچى قازاق قنا تۇيەلەرنى كوزەتە قالدى.

يولچىلار شابر تىرگە باتىپ تىرەن يوقىغا تالغانلار ئىدى. ھشول ئارادا كاروان تيرەسندە كىنەت ئەللە نىندى شاو - شو قوبدى. يات ئاوشلى يات سوزلەر كۆرلەپ ئىشىتلدى. قوشچى قازاقنىڭ:

- ئويباي ئوا... جالدام تۇرگدارا... جاو كيلب قالدى! - دىب قچقىرووننا كاروانچىلار يوقىدان ئويانب جيتمەسەلەردە سىكىرب ئاياقنا باسدىلاردا ئاتىلب تشقا چقدىلار. كارواننى ئاتقا منگەن يگرمى بيشلەب كشى چرلعاب ئالعان ئيدى، باشقلار نى ئەيترگە، نەرسە ئشلەرگە بلمىچە ئاڭ - تاڭ قالب ئابتراب تۇرعاندا، ئشنى بيك تيز ئگلاب ئالعان كاروان باش واحيد كزيمەسندەن چقميچاعنا رەتدەن ئيكى تبقر ملتقدان ئاتب جيبەردى. لاكين هيچ كمگە تيگىزە ئالمادى. قايسى بر تۇيەلەرگنە بر ئاز ئەسەرب ئاياقنا باسدىلاردا قۇيرقلارن ربوت ئاراسنا قستىرب مويىنلارن سوزدىلار. واحيد ملتق تۇيەگنە ياگدان دارى سالب، ئاشىعا - ئاشىعا قابالانب چربك تۇيگچلەب ئازابلانعاندا ئەلىكى ئاتلارنىڭ برسى سىكىرب ئاتىدان تۇشدى دە:

- هەى، ئاتاكا نەلەت نوعاى ئورس! ئوت چاقياڭ مندەن بزلەردى چوچتاين دىب ميداڭ؟ - دىب كيلدى دە كاروان باشنى ئوينچق شيكللىگنە بۇتۇرب تەگەرەتدى. قولنداعى ئيسكى ملتقنى جيلتىردتب تارتب ئالب جيرگە بەرب سندردى دا كۇچلى قوللارى بلەن چيتكە - چانلانب، تيربەنب تۇرعان تۇسلى كورنگەن قۇم تولقنلارى ئچندە ئرعتدى.

كاروان باش واحيد قورقب قاوشاعان ئيدى. ئول نى ئەيتكەنن ئوزى دە بلب جيتكرميچە، قالتىرانعاندراق تاوش بلەن:

- سيزدەرگە نى كيرەك؟... نى جيرلك، قاي ئرو بولاسىگدار؟ - ديدى.

- بلسەڭ ئادايلڭ، بلمەسەڭ قۇدايلڭ بز - دېدى ئاتلق -
لارنىڭ بىرسى.

- كدرتمەي جلدام ئايتگدار... مالبئ، جانبئ؟ - دېب ئۇستەدى ئېكنچىسى.

مەسئەلە بيك ئاچق ئېدى. مال ياكى جان سوراعان باسقنچىنى قاراقا جاواب بيروچى بولمادى. كاروان مالىن باسقنچىلارعا ئۆز قولىڭ بلەن تۇتقۇزب جيبەرب، ئېلسز چولدە - قۇم ساحراسندا قاڭعىب قالب ئاچدان ئۆلوگە قاراعاندا سوعۇشب ئۆلو ئارتق؛ شوندان باشقا يول يوق ئېدى. بۇنى هەر كم شولاي ئاڭلادى. شوكار كورەدە كاروان باش واحيد ئېيەك قاعو بلەن يولداشلارى قوللارىنا ئېلەككەن گۇرزيلەرن، چوقمار باشلى تيمرلەرن كوتەرب، قايسى تەكبير ئېيتب، قايسى يامان سوكۈنب، جان ئاچىسى بلەن ئاتلىلارعا يابىرىلب هۇجوم ئېتتىلەر.

تيمر قاتناشتۇرب ئۆرلگەن قامچىلار بلەن قۇراللانعان يگرمى بيش ئاتلى كشى ئۆچۈن جەيەولى جيدى بەندەنى جيڭو بەرەنگى ئاشاودا جيڭل بولاچاعى بيلگىلى. شوكار كورەدە ئالار كاروانچىلارنى بيك تيز بۇگەرلەب ساللىلاردا قوللارن ئارتقا قايىرب بەيلەدىلەر. شوندان سولڭ ئۆزلەرىنىڭ كيلڭ تۆبلى تيرى چالبارلارن سالب، تۇتقۇنلارنى شول چالبارلار تۆبىنە ئايىرم - ئايىرم بۇگەرلەب، يۇمارلاب تقدىلار هەم بالا قلارن، جيبرلەالى بۇرمەلەرن تارتب، چتىرداتب قسب بەيلەب ئاياق ئاستىنا تاشلادىلار. بىر ئش بتكەچ كاروان

تۈيەلەرىنە ياگادان ئوز يۈكلەرى ئارتىلدى. قازانغا ئالىب قايتىرغا ئەزرلەنگەن ئۈرگەنچ ماللارى بىرتىن كاروانى بىلەن ئادای ئىلىنە يونەلدىرلدى. قوشچى قازاق دا ئورنبورغا باراسى ئورندا، كاروان باش واحىدنىڭ كۈيمەسى ئىچىنە كرب قرن ياتقان كىلش، توبە ئۈستندە ئاقرنغنا تيربەنب، ئادای ئىلنە قاراب يول ئتۈتدى. كاروانچىلار تيرى چالبارلار تزبىنە سالدنب، بەيلەنب تاشلانغان حەلدە ئگعىراشب، ستراندب، تاماقلارى يتكەنچى قچقرب ئەجەللەرن كۈتە قالدىلار. لاكىن يازمش ئالارغا ئەجەل حەزرلەمەگەن ئىكەن ئەلى. ئىكنچى كوننى كيچكە تابا ئشوشى قىزدق يانغنا تاغن بر كاروان كيلب توقتادى. تكى مسكنلەرنى ئينتكرگچ ئولمەدەن ئيولب ئالب، تەربىيەلەب ئورنبورغا ئالب قايتدىلار. ئالار شوندا بايتاق واقت داوالانب ياتقاندان سوڭغىنا قازانغا - ئوز ئويلەرىنە قايتا ئالدىلار.

ئبو كاروانچى بايلارنڭ برسى، ئۈرگەنچ بىلەن قازان ئاراسندا كاروان يۈرتب ساتو ئيتوچى - ئچكى روسىيەدەن ئۈرگەنچ هەم حيوەگە قزل مال، كيتاب - قۈرئەن، ساوت - سابا، تيمر هەم ئچوين ئەيبرلەر شيكللى فابريك هەم زاۋود ماللارى ئيلتب، ئاندان، جفەك، قاراكول، ئيلتر، جيمش هەم دىگى شيكللى نەرسەلەر ئالب قايتب كەسب ئيتوچى - ئاتاقلى هەم دانلقى مۈرتازا باى ئيدى.

باشقا يولداشلارى چيبەر ساوقسالاردا مۈرتازا باى ئشوشى واقيعەدەن ئشوك ئيمگەنب قالدى. چالبار تۈبىنە بزكەرلەنب سالنغان چاغندا ئاڭ ئەللە نيندى تامرلارى

ئۈزۈلۈپ، ئارقا چەكلەرى ئىمگەنىپ ئاياق - قولى ھەرەكەتلەنمەس-
قوزغالماس بولغان ئىدى، شۇل سەبەبدەن ئانى كوتەرىپ ياكى
كۆچكىنە ئارباغا سۇيۈرتىپ تارتىپ يۈرتە باشلادىلار.

شۇل ئۇزى كاروان بىلەن يۈرى ئالماس بولسادا سەودەسىن،
كاروان يۈرۈتىپ خىيوە ھەم ئۈرگەنچ بىلەن ئالىش - بىرىش ئىتوون
ھامان توقتاتمادى. تالانسادا بايلىغى كىمىمەدى. بەلكى شۇنگىلى
سەودەلەر ھەرەكەتىندە ھەم توقتاۋسىز يۈرىپ تۇرغان كروانلارنىڭ
بەلا - قازاغا ئۇچىراماسدان ھەرەكەتلى ئۆلكەنىڭ فايدالى مالىن
قازانغا تاشىپ تۇرولارى ئارقاسىندا ئانىڭ دەولەتى ئارتا باردى.

1897 نچى يىلداغى سان ئالو مەسئەلەسىن سىلتاو
ئىتىپ ھىبونت چىقارغان تاتار ئاوللارى قۇت ئۈچۈنچ زور جازالار
كۈتكەندە، „مەولا قۇلى" ئاۋىلى كرەستىيەنلەرى ئىسمىندەن
پاتشاغا پراشىنىيە بىرىر ئۈچۈن قازانغا كىلگەن موللا سىداق
يارلى ھەم يىوواش ھەلفە - ئەكرەم قارى شۇشى مۇرتازا بايغا
„عۇلەما" مەجلىسىندە باراچىق ئىدى.

مۇرتازا باينىڭ، كرزگى شىكىللى يالتىراغان پاركيت ئىدىدە-
لەرى ئۈستىندە ھەتتە كلەملەر جايىلگەن ھەم زور - زور قەندىللەر،
كىڭ - بىيىك كۆزگىلەر بىلەن بىزەلگەن ئىركىن زاللارى حالق
بىلەن شىغىرم تولى ئىدى. ئاندا بۈتىن شەھەرنىڭ، ياقىن تىرە-
دەگى ئاوللارنىڭ ئاتاقلى داموللا ھەم ئىشانلارىدان باشلاپ،
مەزىنلەر، ھەلفەلەر، سۇرى قۇرتلار، سوفر سوفىلار، قۇرئەن
حافىزلار، يوركىلەر ھەممەسى دە بار؛ شۇل زاماننىڭ „عۇلەماسى"

بارىسى دا شوندا بولۇب، ئارادا ئەكرەم قارى شېكىلى بۆلا يىغنا
تورى كېلوچى مۇسافىر «عىيام ئەھللەرى» دە كوپ ئىدى.
مەحەللەنىڭ مەچىت قارىلارىندان ئالىب، شەھەرنىڭ كوزگە كورنگەن
سەۋدەگەرلەرى، حاجىلارى، ھەتتا ئاز-ماز ھاللىقا ئارالاشقان
مۇررالارى دا شوندا جىيىلغان ئىدى. بو سوگۈنلارى ئوزۇن
چەچلەرىن، باشلارىنى ياتشمى تۇرغان ئىنجىلى توبەتەيلەرى
ئاستىنا يەشىرىب ھەم فراك ئۇستىدەنگە كېيىلگەن ئوزۇن ھەم
كەڭ چاپانلارىنا ئورالغان كېلىش ئىدەنگە چوككەنلەر؛ چالبار
تىزلەرى چوغادا ئىلتىفات ئىتمىچە، قاتقان ئاياقلارىن ئازابلانىب
بۆكلەب، كوزەتدە چاغىندا ئىستىبراغا تەستالغان سالدات تۇسلى
چەرەشىب، كەكىرەيىب، جىيىرىلىب تىزلەنگەنلەر؛ ئاياقلارى ئىچقىنىب
كېتىب كۆلكىدە قالودان تورقان سىمان بر قىيافەت بىلەن
ئەسەدرىب-تۆمرايىب ئولتۇرالار ئىدى.

داموللا كەرىم ئاخون بىلەن ئەكرەم قارى، مۇرتازا باينىڭ
ماتور پىيالالار بىلەن چووارلاب ئىشلەنگەن پارادنى ئىشىكىدەن
كىردىلەر. تونلارىن سالىب خىزمەتچىگە تۇتدۇرغاچ چاپان جىيگەلەرىن
بىلەككە تاپا ئارىراق جىيىرىب، ھەتتە كلەملەر جەيىلولى ئاق
مەرمەر باسقىچدان يوقارى منىب كېتدىلەر.

ئاندا قوناقلارنى قارشى ئالىب، ھەر كىمنى ئورنىدە تېگىشلى
تابىنغا ئۆزاتىب يۈروچى باشقا بر خىزمەتچى، قولندائى كەغەز-
زىنىڭ كەرىم ئاخون ئىسمى يازلغان تورسىنا بىلگى سالغاچ،
ياگا كېلوچىلەرنى قايسى زالغا كرتەسن ياندائى مالايغا
ئىشارەتلەيدى. تكى ملاى ئالارنى:

ـ ئەيدەگز حەزرەت، منە مۇندا رەحيم ئيتڭزا! ـ ديب ئيەرتب چالمالئ حالق بلەن ىتولئ بر زالعا كرگزدئ.

كەريم ئاحوننڭ مەهابەت گەودەسئ ئيشكدە كورئنو بلەن زالداعئ چالمالئلارنڭ داموللا ىبولب جيتمەگەن موللالارئ ئورنلارندان قوزعالب ىيول بيردئلەر ـ ئاحون بلەن قاريئ تورگە ئوزدرد ئلار. تاعن هەر كم ئورننا ىئوتردئ. دؤعا ئوقئلب بيت سيپالعاندان ىسۇڭ ئاحون دا، قارىدا مەجلسدەگى كشئلەرنڭ هەر برسنە برەم ـ برەم تۇبەب قاراب، ئيەك قاعب:

ـ ئيسەنمئ، ساومئ، سەلامەتمئ؟ ـ ديب سۇراشب چقدئلار.

حالق جيئالب بتكەن تۇسلئ ىبولب، زاللار هەم ئيدەنگە ئەزرلەنگەن تابئلار تەمام تولعان ئيدئ. ئچدەگئ بولمەلەر ياعندان ئەللە نيندى «چرا چرا» ئيتكەن يەمسز تاوش ئيشئتادئ. موللالار ئازئراق تۇزەتنگەلەب، تاماق قرعالاب ئالب، نيندىدر بر مۇهيم ئشكە ئەزرلەنگەن قيبافەتكە كردئلەر.

ياننقداعئ بر ئيشك كينەت ئاچئلب كيتدئ. باشئنا قارا چوقلئ قزل توبەتەى كيگەن هەم جيگسز قارا كەرەكيلئ، ئاق كولمەكلئ، كاجول چيتكلئ بر مالاى، چىقدان ئورب ياسالعان، ريزينكەلئ تەگەرمەچلەر كيگئزلگەن كچكنە هەم ماتورعنا بر ئاربا تەگەرەتب چعاردئ. ئاربادا كچكنە گەودەلئ، ىزور باشلئ، جۇنلاچ بيتلئ بر قاراچقئ ئوتئرا ئيدئ. مالاى ئاربانئ تەگەرەتب زالنڭ بر پۇچماعئناراق كيتردئ دە كوپر سئماق بر بيبك ئورنعا منگئزب ئورناشتردئ هەم كسەسندەن بر ئاق ياولق چعارب ئەلئگئ جۇنلاچ بيتنڭ ئاوز ـ ىبۇرنن،

ئاتئلب چعاردای ئاقایب تۆرعان ,زور، قالتو ھەم یەمسز کوزلەرن سۆرتب ئالدئ.

باقا تاوئشئ تۆسلئ یەمسز تاوش تاعن چرلدادئ:

ـ ئیسەن کیلدئگزمئ حەزرەتلەر؟

بۆتن چالمالئلارنڭ بر ,یولئ، تەکبیر ئەیتکەندەگندەی گۆرلەتب:

ـ ئەلحەمدۇلیللاھ مۆرتازا ئابزی! ـ دیب جاوابلاولارئ کیاڭ، بییك ,زور زالدا بر ئاوق یاڭعئراب ,تۆردئ. ئەکرەم قاری:

ـ مۆرتازا بای ,شوشئ ئوزئ در ئیندئ، ئاحئرئ! ـ دیب ئویلادئ. چنلاب‌دا تکئ واقتدا یولباسارلار تارافندان تالانب ھەم ,شول چاعندا ئیمگەنب قالعان مۆرتازا بای ,شوشی ئوزئ ئیدئ.

ئیسەنلك ـ ساولق سۆراشئلب بیتلەر سیپالعاچ مۆرتازا بای تابنعا قاراب ئیبدگئ بلەن بر ئیشارە یاساعان تزسلئ ئیتدئ. ,ئۆزن قارا جۆببەلئ ھەم باشئنا عەرەب چالماسئ کیگەن بر قۆرئەن حافیز ,میسر مەقامئ بلەن کۆیلەب قۆرئەن ئوقئدئ. چالمالئلار تابئنداعئ ھەر کمگە برەر ,سوم ساداقا یاودئ. تاعن دۆعا قلندئ. ئاندان ,سوڭ تابنعا ئاش کیلە باشلادئ. ھەر تابئنئڭ برەر مەزینئ یاکی مەزین ئورنئنا ,ئوتئروچئسئ چاپان جیگەلەرن سزعانب ئاش بولەرگە کرشدئ. بر یاقدان ئاشاو، ئیکنچئ یاقدان مولالار تابئندا مۆنازارا باشلاندئ.

ئىلكى بىرىنچى سوز يۈز قاپو تورىسىندا بولدى.

- يۈزنى ئاشىدان ئىلك قابارغامى، سوڭ قابارغامى؟ ئەللە ئىلكدە، سوڭدا قاپو سۈننەتمى؟

ئىزلەما دورتكە بولىندى. بىر تۈركىمى ئىلك قاپو سۈننەت دىسە، ئىكىنچىلەرى ئاشىدان سوڭ قاپو فارز دىپ جىكىردى. بىرپاق ھەر ئىككىسى مۇستەحەب دىپ ئەتەچلەنسە، دورتىنچى تۈركەم:

- نى ئىشلەسەڭدە يارى، بىردە قاپماساڭدا زارار يوق - دىپ كىتدى. ئەۋۋەلگىلەرى بۇ سوڭغى تۈركەمنى:

- كافىر، زىندىق، فاسىق! - دىپ سوكدىلەر. بولارى تكىلەرنى:

- ئاحماق، نادان! - دىپ ئاتادى. ھەر گروھ ئوز سوزىن قۇۋۋەتلەر ئۈچۈن ئەللە نى ھەتلى ئايەت ھەم ھەدىس ئوقۇپ كورسەتدى. ئەللە نى چاقلى ئەقلى ھەم نەقلى دەلىللەر كىتىرىلدى. ئەللە نىندى مەشھۇر كىتاب ئىسملەرى، بۈرۈنغى دىن ئالىملەرىنىڭ ئىسمى تىلگە ئالىندى. شولاي دا بۇ مەسئەلە ھامان چىشىلمەگەن كىلىش قالىپ، مۇنارازا ئىكىنچى مەسئەلە ئۈستىنە كوچدى.

- نامازدا تەحىيەت ئوقىغاندا، «ئەشھەدۇ» دىپ ئەيتكەن چاقدا، يۇق قولىڭ شەھادەت بارماغىن كوتەررگەمى، يوقمى؟

- جومەغا بىلەن بىرگە ئۈيلە نامازىن دا ئوقو فارزمى، توگىلمى؟

- شەفەق باتمى تۇرغان قىسقا تونلەردە يەستو نامازن ئوقو فارزمى؟ ئەللە بىش فارز دورتكە قالامى؟ شىكىللى مەسئەلەلەر بىر-بىر ئارتلى چىقا تۇردى. بىرسىن چەينەپ بىترمەس

بورن ئىگەچىسىنى كۈچلەدى. ھەر مەسئەلەدە چالمالىلار ئەللە نېچە تۈركمگە بۆلىنىب قىچقىرىشدىلار، سوكىشدىلەر، جورلاشدىلار. كۆزەر پىچەتنى باسىشدىلار.

— لانۇ سەللىمۇ!..، لىمەلا يەجوز! — لەر مىڭ قات ئەيتىلدى. لاكىن مىڭ يىلدان بىرلى چىشلەمەگەن داۋلى مەسئەلەلەر شول كىلىش قالا بىردى. بوتەن ۋاقتلاردا ئى شىكلى بو يولدا بۈتۈن مەسئەلەلەر ئەلەنكى دورتىنچى گروھنى سوكو بىلەن بتدى. بۈتۈن تالاشلارنىڭ يۇمعاعى «جەدىدچىلەر» دىب يۈرتىلە تۈرعان شوشى گروھنى مەسخەرەلەب جەمەئىتنم تۈبىندە ئۇلاقتىروعا كىلىب تىرەلدى. تاتار دۇنياسى ئۈچىن كوب ھەم ياڭا مەسئەلەلەر تودىرىب، ئۆزىندەن سوڭ كوب عىلمى ئەسەرلەر قالدىرىب كوبدەن توكل گنە ئۆلگەن مەرجانى عا ئىيەرتىلىب سوقىر قديوم (ناسىرى) نىڭ دا، فەيزخانوف بىلەن كاسپىرىنسكىينىڭ دە، ياڭاعىنا ئاتاعىن چىعا باشلاعان عالىمجان مۇللا بارودىينىڭ دا، ئۈرام تلىندە-تاتارچا ئەدەبى كىتابلار يازىب چىعارا باشلاعان يەشلەرنىڭ دە، بارىسىن بىر جىبكە تزىب جەمەئىتنىمگە ئاتدىلار.

مۇرتازا باي ئاربا سىنا ئوترعان كىيلىش، مۇللالارنىڭ قىچقىرىشۇلارىن رەخەتلەنىب تاماشا ئىتە ئىدى. چىنلاب دا ئول زاماندا يەشەگەن تاتار خالقىنىڭ تىياتىرى، كانسىرتى، كلوبى، كەمىتى، موزىكاسى، كىنوسى ھەم رادىيولارى-بارىسى دا شوشندى عۇلەما مەجلىسلەرندە تابىلا: بۈتۈن كوڭل ئاچو ھەم كوڭلكە مەعنەوي ئازق بىرو تلەكلەرى شوشى مەجلىسلەردە

ئۇتەلە؛ چالمالىق جۇلەرلەر بىر مۇرتازا باي غىنا توگۈل، بەلكى
بۈتۈن ئىرككەن بايلارغا كوڭۈل ئاچىپ ئۈچۈن قۇرال خىزمەتنى
ئۆتەيلەر - كەمىيەت بولالار؛ بۇ مەجلىستە شۇلارنىڭ بىرسى ئىدى.

ئەنە مۇرتازارا بىلەن ماۋقىلانغان بىر موللانىڭ تەرىلكەسىندەگى
ئاشى بىردە كىمئىمەگەن:

- لائۇسەللىمۇ، لىمە لايەجۇز - دىب قىچقىرا تۇرغاچ ئاشاۋن
بۈتۈنلەي ئۆزۈنۈتب جىيەرگەن ئىكن. شۇنى كورو بىلەن مۇرتازا
باي چەرلدەب قىچقىردى:

- بۇ ھەزرەتنىڭ قارنى ئاچماغان ئاھىرى... ئاشىسى
كىلمى ئىكەن. ئالب كىتىڭز ئالدىدان تەلىنكەسىن!...

بىر نىچە خىزمەتچى بىر يولى كىلىب ئەلىگى موللانىڭ
ئالدىدان تەرىلكەسىن تارتىب ئالىب كىتدىلەر. موللانىڭ:

- مىن ئاشامادىم، ئاشىم ئەلى! - دىيىۋىنىدە قارالمادى؛
تەرىلكەگە ئىككى قولى بىلەن چىرەشىب يابىشۋىنادا ئىلتىپات
ئىتوچى بولمادى. مۇرتازا باي يەمىسىز تىشلەرنى ئىرژايتب،
رەھەتلەنىب كۈلە ئىدى. ئۇل تابىنچى مەزىنگەدە:

- مۇندان بولاي بۇ ھەزرەتكە ئاش بولمە؛ ئالدىنا
تەلىنكە - قاشىق قويما! تاماغى توق بولغاچ مەجلىسكە كىلمەسن
ئىدى - دىب قويدى.

مۇرتازا باينىڭ ئادەتلەرى بۈتۈن مەجلىس ئەھلىنى بىلگىلى
بولغانلىقدان ئانىڭ بۇ قىلانىشىنا ئەجەبسىنوچى كورنمەدى.
موللالار ئۆزلەرى قارا تىرگە باتب، تاماقلارى قارنىقانچى
قىچقىرىشسالاردا باينىڭ ئاچۋىنا دوچار بولماس ئۈچۈن قاشقلارن

بىيك ساناپ يۈرۈشەلەر؛ ئاللارىدا قويلغان ئاشنى بىرگە ئاشى باشىلار، تىگز كىمشەلەر، بىرگە بىترەلەر ئىدى. ئەلىڭى تەرىلكەسى تارتىپ ئالغان مولا، ئۆزى بۇ قىلانىشقا ئەجەبلەنسەدە، كىمشىرگە ئەزرلەنۇچى كۆرنمەگەچ ئەرلەنمەدى، جورلانمادى، قىزارمادى:

— قارانچىنىڭ ئىركى بار، قايدان قۇلاق چىغارسا!— دىيىپ ئويلادى دا، تەملەپ ئاشاۋچىلارنىڭ قاشىلارىغا كۆزلەرىن ئىيەرتىپ يۈرگەن كىلىش، مەچىتى تۆسلى يالماپ ئۆتتۈرا بىردى.

ئەكرەم قارى بۇ حەلنى كۆرۈپ بىر ئاز قورقدى ھەم ئۆز تەرىلكەسىگە كۆز سالدى. ئاندىنى باشقالارنىڭدان ئىلگەرەك بوشاغان ئىدى. بىردەملىكى بۇزۇپ تۇرغان بۇ كۆرۈنىش، بىلكتلى مۇرتازا باي كۆزىدەندە يەشىرىن قالمادى. بۇل تاغن چەرلدەدى:

— ئەنە تگى حەزرەتنىڭ قارىنى ئاچاراق تۈشكەن ئىكەن؛ كىتىرىڭز ئاشنى!... ئۇستە مەزىن!... كىلگەن قوناق مىنىم يۈرتدان ئاچ كىتمەسن!...

ئەكرەم قارى بىر ئاز قىستاپ تۇرماقچى بولغان ئىدى دە، كەرىم ئاخون ئۇنىڭ تزىنە تۇرتىپ ھەم بايغا ئىشىتىلمەسلىك ئىيتىپ:

— قارىنشپ تۇرما ئىندى!... تۇرتلگەنچى ئاشا!... سوزن تىڭلامساڭ قىيناپ دا چىقارا بۇل...— دىگەچ قورقۇپ، ئاشارغا بۇتتى. ئانىڭ تەرىلكەسى بوشاغان ساين مۇرتازا باي تۇشۇرۇى بويىچا ئاش ئۇستەلە بۇردى. سالغان بىرسن قارى ئاشاپ بىتىرە باردى. باينىڭ كەيفى تامام كىلدى، دەرتى پاجاتلاندى.

ـ موللا قۇرساعى جيدى بۇزاۋ تېرىسىدەن تىككەن بولا، دېب سۇيلىلەر ئىدى. ئىبو حەزرەتنىڭكى ئەمن ئىككى ئوكۈز تېرىسىدەن تىكىلمەگەن ميكەن؟ ـ دېب تاعىدا يەمسىرىرەك بر تاۋش بىلەن چەرلدەب قويدى. موللار جىمايشدىلار. كەريم ئاحۇن:

ـ ئىبو حەزرەت مېن ئالب كېلگەن قوناق ئىدى، مەزرتارا ئابزى! ـ دېدى. باي تاعىن:

ـ بارەكەللا ئاحۇن، قوندعاڭ ئوكعان قوناق ئىكەن؛ يۈرگىنى قزارتمادى ـ دېب ئۆزىنىڭ كوڭلى بولعانن بىلدردى. ئاحۇن حەزرەت قارىنىڭ ئىشول حەتلى كوب ئاشى ئالووىنىڭ ساۋابى ئۆز ئۆلۈشىندە تيگەن سىماق بر عۇروولى قيافەت بىلەن يكتلەرچە تاماق قرب ئالدى.

باي قارىعا قاراب:

ـ جيندىمى حەزرەت؟ ئىتويدىگمى ئىندى؟ ـ دېگچ قارى:

ـ ئەلحەمد ۋليللاھى راببزلعالەمين! حۇداي ئاش ئىيتسن!ـ دېدى ھەم تولعان قۇرساعن كيبىرە تۇشب، ماتورلاب كيكردى. باي ئانىڭ ئىبو قيلانىشدان تاعىدا كەيفلەنب، يەمسز تشلەرن ئرژايتب، ئاتئلب چعارعا تۇرعان ئىزور كوزلەرن قسا تۇشب تاعن كولدى ھەم قارىنى ئارتق قستاماسقا قوشدى. ئىشونىڭ بىلەن قارى بيك ئىزور ئىمتيحان تۇتقان حيسابلاندى. ئىشول سەبەبدەن برلسا كيردك، مەجلس ئارالعان چاعندا مۇرتازا باي قارى بىلەن ئەلدگى ئاچ قالعان مۇنارارچى موللانى ئۆزندە بر كيچ قوناق بولرعا چاقردى. تكىلەر بيك

ئۆك تەلەمەسەلەردە باينىڭ سوزىن ئاياق ئاستىدا قالدىرىرعا يارامعانلىقدانعنا رىزا بولدىلار.

——

قوناقلارنى جيناق هەم كچىرەك ئىكىنچى بىر بولمەگە كوچردىلەر. ئالار تەھەرەت ياگارتب، نامازلارن ئوقب بتىروگە باى ئۆزى دە ئۆچ تەكەرمەچلى «دۆلدۆلنە» ئاتلانعان يەعنى ئارباسىنا ئوترعان كيلش چەرلدەب بزلار يانىنا كرب جيتدى. ئۆزاقلاب گەپلەشو كيتدى. بيك كوب دينى هەم ميللى مەسئەلەلەر تيك-شرلدى. ئەللە كملەرنىڭ عەيبەتلەرى ئاشالدى. هيچ گۇناهسز كشىلەر ناموععا ئۆزاتلدى. ئەللەنى حەتلى ئيشانلارعا - تۆرلى نادان حەيوانلارعا ئۆجماخ بيليتى بيرلدى. تيكشىرلمەگەن، چىنتكلەنمەگەن هيچ بر مەسئەلە قالمادى. مۆرتازا باى بردر سوز تاپب مەسئەلە قوزعاتب جيبەرەدە، قارى بلەن تگى موللا سوز كۆرشدىرە باشلاعاچ كەيفلەنب چيتدەنگنە تاماشا ئيتە؛ ئيكى ياقنىڭ برسى جيگە باشلاسا، يە جيگلگەن ياقنا بولشلق ئيتكەن بولب ئوستىرب جيبەرە، يەكى ئۆز ياگا بر مەسئەلە قوزعاتادا تاعن دا رەحەتلەنە تۆشب تاماشا ئيتەرگە كرىشە ئيدى.

دين هەم شەريعەت مەسئەلەلەرى تيكشرىلب بتكەن تۆسلى بولعاچ سوز ئۆز - ئۆزلىگدەن دۆنيا حاللەرىنە كوچدى.

مۆرتازا باى ئۆزىنىڭ كاروان بلەن يۆرگەندە كورگەنلەرن سۆيلەرگە تۆتندى. حيوە هەم ئۆرگەنچ حالقىنىڭ تۆرمشلارى، ئورام هەم بازارلاردا ئەكييەت سۆيلەب يۆروچى دەر-ويشلەرى ديمەسەك، حان بۆيرقلارن قچقىرب حالقنا بلدرب

يۈرۈچى مۇناديلارى، شول ئۆلكەنىڭ كەتتە ئەللامەلەرى، ئەدل تۆرەلەرى دېمەسەك، ئوغرىنىڭ قولىن كېسىۋ، زىناچىنى تاش بىلەن ئاتۇ شىكىللى ئىتورى ھۆكىم چىقارۇچى شەپ قازىلارى دېمەسەك، بىرسىن دە قالدۇرمادى. بارىسىن دا سۆيلەپ ئۆزدى. ئەكرەم قارى ئۆزىنىڭ بۇخاراى شەرىفدە كورگەنلەرىن حيكايەت ئېتىپ، ئانداغى تۆرەلەرنىڭ تاغىن دا ئەدىلىرەك ھەم قازىلارنىڭ تاغىن دا ئىتورى ھۆكىملىرەك بولغانلىقلارىن كورسەتە تورغان مىسالار كېتىرىپ، مۆرتازا باي سوزلەرىنى ئۆستەمە ياسادى. ئاندان ئىسۆك باي ئۆزىنىڭ ئۆرگەنچ بىلەن ئۆرنبور ئاراسىندا باسقىنچى ئاداى قاراقلارى تارافندان تالانوون، تىرى چالبار تۈبىنە سالىنىپ، بەيلەنىپ تاشلانوون ھەم شول چاغىندا ئېمگەنىپ قالوون بىلەك ئۆزاقلاپ سۆيلەدى. ئاخردان:

- ھەزر ئېندى باسقىنچىلاردا ئازايا تۇشدى. كاروانچىلاردا ئاقىللاندىلار - دېدى - ھەزر ھەر كم ياخشى قوراللانىپ يۆرى ... ھېچ بولماغاندا، كاروانىدا ياخشىراق كېيىنگەن بىرەرىسىن يە ئەخمەت باينىڭ ئولى ياكى ئىنىسى ئېتىپ كورسەتەلەر؛ كاروانىنى ئەخمەت باينىقى دېيلەر. شونىڭ ئارقاسىندا باسقىنچىلار تېمى؛ كەروانلار ئەخمەد باي حۆسەينوف ئارقاسىندا تالانوودان قۇتۇلالار - دېدى.

- بو ئەخمەت باينى ئەيتەم ئەلى - دېدى تكى موللا - ئۆزى نېندى ھەيبەت كىشى، ئە ئۆزى يوق نە سە بىلەن چوۋالا بيت ... شول چاقلى باي لىغى بىلەن اكار نى پ اعتما كېرەك بولغان دى، دېنسىز موللا كوبەيتو، بىسمىلاسىز كىتاب تاراتو،

مەكتەبلەرگە قارا تاقتا ئوتتۇرۇب بالالارنى ئاردۇرو؟.. ئۇل سادىقا ھەيدەرن توقتاتماسا ئوقۇ-ئوقۇتۇ ئىشلەرن عيلم ئەھلى ئۆزۈگىنەدە باشقار ئيدى ئەلى...

باي جاواب بيرمەدى. ئەكرەم قارى:

- ئاللاھۇ تەعالە ھەر كمنى تەوفيق-ھيدايەتدان ئايرماسن ئيدى! - ديگەچ، باي:

- ئامين! - ديدى دە تكى مۇللادان قارانغا نى ھۇمش بلەن كيلوون سۇرادى.

- مين ئوزم خۇالين ئۇيەزندە بر كچكىنە ئاولدا ئيمام بولۇب تۇرام - ديدى موللا - ئاۋۇلىبز كچكىنە، يارلى... مەدرەسە بيلەب دەرس ئەيتەب بولمى... قۇرستم بارعا كورە باشقا بر ساۋابلى ئىش ئارتەدان يۇرى ئيدم ئەلى...

- نەل نيمەدى ساۋابلى ئىش تاعن؟

- ئەچترخان ياننداراق بر جيردە بر باي ئورسنىڭ بيك زور بالق پرميسلاسى بار. شوندا ئىشلەوچى مۇسلمان قەردەشلەردىر بيك كوب. مالايلارى سەددە كورەي، قولاقلارى كيتاب-قۇرئان سوزى ئيشتمى؛ ئورس، قالمق ئاراسندا قارلىب يانالار... شولارعا مەچت سالب بيرر ئۈچن ئيعانە جيينى ئيدم...

- بارەكاللا حەررەت، ساۋابلى ئىش ئارتندن يۇريسىك ئيكەن! - ديدى باي - مەچت سالنسا موللا ئيتەب قويرلق كشلەرى بارمى؟

- ئوز بولم-مەحرومگە تامعا جينار بز ديب مەسليحەتلەشكەن ئيدك... ناسب بولسا...

بای تاعن كەيفلەنب كيتكەن تۇسلىنى بىلدى.

- ئۇ مدە شولاي‌دىر دیب ئويلاعان ئيدم ئانى - دیب كوزلەرن قسنقتراب ئازعنا جلمايب ئالدى.

- سىۆك ئوز ئاۋنلنعزدا مەيتك بارمى؟

- كچكنەگنە مەكتەب سمان بيناد‌ا مەحزومنيز ئوقتقان بولب ماتاشا... قولدان كيلگەننى بلەن ئەلحەمدۇلىللاھ...

- بيسميلاسز كيتابلاردان، «ئەپارا، چابتا» دیب قارا تاقتاعا يازدىرب ئوقتتاسزمى؟ ئەللە ئيسكىچەمى؟

- يوق باي، يوق... ئەستەعفرۇللا!... ئيسكىچە ئوقتتابز. دينني ئيمان شارتندان... ئەفتيەكنى ئيجكلەتب... ئوزم ئيسەن واقتدا بزنك ئاولعا قارا تقتا كرمەس ئەلى حۇداي قوشسا...

باي يۈزن ئەكرەم قاريعا يونەلدىردى.

- سز نيچاك ئوقتتاسز حەزرەت؟

- بزدەدە شولاي، ئيسكىچە.

- سىۆك قالاعا نيندى يۇمش بلەن كيلگەن ئيدنگز؟

- مين زور يۇمش بلەن كيلگەن ئيدم باي!.. پاتشاعا پراشينيە بيررگە دیب...

- نى تورندا؟

- حالق سانن ئالو ديگەن بر بەلا چقدى بيت ئەلى... بزنك حالق شوندان قورقا قالدى. يورسنك بر حەيلەسىدر، كوچلەب چوقندىرر ئوچن كيرەكدر، دیب ئويليلار...

- مين يول چوواللشلارنى، تورە ئوتنرولەزنى، ئوتار تلاولارنى ئيشتكەن ئيدم... يورنسز قورقولار يول!...

ئورس بزنی کۆچلەب چوقندررغا تلەسە سانمزنی بلمی
دیب ئویلیمز منی؟ ئەنە کرەشنلە رنك سانی ئالب ـ نیتب
تۆرمیلار بیت!... دین ئیزگلەر فاتیحاسندا ساقلانا ئول..
موزیك سەنەگنە قالماق بر نەرسەدە تۆجەرب بولمی...
یوق ئش ئارتدان یوریساك ئیکەن...

ـ ئیل قوشقاچ کیلادم ئیندی بای، باش تارتب بولمی ئاخری...

ـ سوك ئەلی ئول توردا برەر کشنی کورگەنك بارمی؟

ـ یوق ئەلی؛ ناسیب بولسا ئیرتەگە ئیندی ـ دیدی قاری.

ـ سین بو توردا گەرەی موززانی کور! ئول بزنك بردەنبر موسلمان ئاتباکاتنبز... ئاندان سوك سوقر قدیوم بلەن دە کیگەشب ئوزو زار ئیتمەس. ئانی دا ئورس ـ ئولاق بلەن بیك ئارالاشا دیب سۆیلیلەر. ئایت ئاغای یورتندا تورا بوغای...

تون بولب بتکەن ئیدی ئیندی. بای حەیرلی کیچلەر تلەب ئارباسی بلەن تەگەرەدی. قاری بلەن موللا یەستو نامازی ئوقب ئالدلار. تابن ئەزرلەندی، ئاش کیلدی.

بو بولی ئاشنی تاباق بلەن توگل، بەلکی ئایدرم تەریلگە ـ لەرگە سالب هەر ئیکی قوناق ئوچن باشقا ـ باشقا کیترەلەر؛ کوندزگی مەجلسدە ئاج قالغان موللا ئولدشی کوبدرەك بولب، قاریغا دیگەنی ئارتاق کیلە ئیدی.

تکی موللا ئورنندە کیترلگەن ئولشنی ئاشاب بتدرە بارسادا، قارینك ئاماغی توق بولغانلقدان ئول ئاشنك هەر تەرلسندەن ئاز ـ ئازغنا ئاشاماقچی بولب قارادی؛

- بر قابارلقدا ئورنم یوق! - دیب ئوزن قستاماسقا ئوتندی. لاکین ئالارنی سیلار ئوچون قویلغان حزمتچی ئیرك بیرمەدی؛ ئول تەریلكەلەر تەمام بوشامیچا ئتورب ئالدان دا ئالمادی، نەوبەتدەگی ئیکنچی ئاشنی دا کیترمەدی:

- بتکەنچی ئاشارغا حەزرەت! . . . باینىڭ قوشووی شولای: سوزن تکلاماساق مەممەبزنی دە قیناتب چغاررـ دیدی. کوندزگی تەجریبە بوینچا، بو سوزنىڭ دۇرسلگی بیلگنلی ئیدی. شونىڭ ئوچون دە ئەکرەم قاری مورتارا بای یورتندان قینالب چغو ئیحتیمالن کوز ئالدنا کیتدرب، ئاماغی توق بولوغا قاراماسدان، ئالدنا کیلگەن ئاشنی ئاشادی - ئوردەك تۆسلی جوتلغا - قاقالا ئچنە توتدرا باردی.

- بو ئاشلارنی پشرگەن ئاسراو یە ئوزی توزدان یارالغاندر، پاکی ئوبزنا بیبەلەی کیگەندر؛ ئتوزنی بیك مول قوندرغان ئیکەن - دیدی ئەلنگی موللا. قاری دا:

- بیگنەك جومارت یاودرغان ئیکەن شول! - دیب قویدی.

چنلاب دا ئاشلار جنتی توزلی بولب، بای قوشووی بوینچا بوری شولای پشرلگەن ئیدی.

ئاشلار ئاشالب بتکەچ تابن جینالدی. موللا بلەن قاری، حەتتە کلەم جەیلگەن ئیدەندە قرن یاتب، ترسەکلەری بلەن مامق مندەرلەرگە تایانغان کیلش، قەوری قەلەم بلەن تشلەرن قازیلار ئیدی. ئالار شولای چەی ئەزرلەنگەننی کوتب یاتقاندا ئەلنگی حزمتچی کرب یوقی ئورنلاری جەیدی هەم:

- يۇمۇشىڭىز بولسا ئەنە شول تۈيمەنى باسارسىز!- دەب
ديۋارداغى زۋانوك كنوپكەسىن كورسەتدى دە، خەيرلى كيچ
ھەم تىنچ يوقۇ تىلەب چىقىب كيتدى. قوناقلار ئەسنەرىشىب،
بر-برسىگە قاراشىب قالدىلار. ئالارنىڭ ئىچەسىلەرى كيلىب
سوسىنلارى كىرچەيگەنلىكدەن مۇرتارا باينىڭ بىلاى چاي ئىچىرمىچە
يىقلاتوون ھيچ كۆتمىلەر ئەدى.

- ئىچەسى كيلىبىت حەزرەت!- دېدى قارى. تىگى موللا:

- كيلمەگەن قايدا، ئول!... شوندى تۈزلى ئاشدان
سوڭ!- دېدى دە بولمەدەن چىقىب كيتدى ھەم بر ئاز تورىب كرگەچ:

- ئەبرەكەي قومغانىندادا بر تامچى سو قالماعان- دېدى.

ئىركەزدەن چيشىنىب ياتدىلار. لاكين كوزلەرگە يوقى
كرمەدى. ئورلار، تاماقلار كيبدى. ياڭاقلار، ئاغىزلار چاتنادى.
تىلەر ئەيلەنمەس بولدى. تىن ئالو چيتىنلەشدى. باياتاق واقىتلار
شولاي ئازابلانىب ياتقاچ، موللا ئاياقىنا قالقىب باياعى حزمەتچى
كورسەتكەن تۈيمەنى بارىب باسدان ئىدى، ئاق كولمەك-
ئىشتانلى، يالان ئاياقلى، كۆچ حەل بلەن گىنە ئاياعىنا باسىب
تورعان ئىسىرك تۈسلى يۇقىلى-ئۇيالى بر مالاي كيلدى.

- قايدا ئولم، بز بيك سوسادق، ئىچەسىز كيلە...
ئاسىراولارنىڭ بر ئەرنىسىنە ئەبىچى، نيچك كنە ئىتىب بولسادا بزگە
چاي ئەزرلەب بيرە كورسىن... ساواب بولر- دېدى موللا.

- ئاسىراولار بارىسى دا يوقلى... باي ھيچ كمنى ئويانماسقا
قوشدى.

ـ ئالای بولسا برەر چومچ سالقن سو تاپب کیتۆرە کور ئوولم! ـ دیدی قاری.

ـ قانتالدان سو کیلمی... هیچ بر جیردە بر تامچی سو یوق.

ـ ئالای بولسا ئۆزۆڭ ساماور قویب بیرا!

ـ سو بولماغاچ مین ئانی نەرسە بلەن قویيم؟...

مۆرزا بای بۆتن ئۆینڭ سو کۆبشەلەرن بیری بیکلەتب قویغاللقدان بۆتن ئۆیدە بر تامچی سو تاپارغا مۆمکین توگل ئیدی. قوناقلار تاغن یاتب قارادلار. تاغن یازقلی ئالمادلار. سوساو هەم ئانڭ ئازابلاری تاغندا کۆچەیدی. مولا ئۆزب تۆیمەنی تاغن باسدی، تاغن ئەلدگی مالای کیلدی.

ـ ئوولم، هیچ بولماغاندا بر ئاز قار کرتب بیرا! ـ دیب یالندلار.

ـ ئیشکلەر بارسی دا بیکلی؛ ئەچکچلەری باینڭ ئۆزندە ـ دیدی مالای. قوناق مولا ئانڭ سوزندە ئشانمادی. مالاینی جیتەکلەب تیکشررگە کیتدی. لاکین ئلار مالای ئەیتکەنچە، هەممەسی دە بیکلی، ئاچقچلاری ئالنغان ئیدی.

قاراڭغی کاریدوردا بەرلە ـ سوغلا قابشاب یۆرگەندە ئۆچکی بولمەلەرنڭ برسندەن باینڭ:

ـ کم یۆری ئاندا، جیدی تۆن ئورتاسندا؟ ـ دیب چەرلدە- گەن تاوشی ئیشدلدی. مالای مولانی جەتلەتب جیتەکلەب کیتردیدە، ئوز بولمەلەرنڭ ئیشکی ئاچب ئارقسندان ئتەرب کرتب جیبەردی، ئۆزی کوزدەن یوغالدی.

قوناقلار قوناق توگل، بەلكى ھشوندى قيلانشلار بلەن گنە جوۋانب، ھشوندى جوۋانچلار ئارقاسنداعنا ئوز بايلىعىنىڭ ئيگىلىگن كوروچى ئيمگەك تاتار باى قولندا تۇتقن ئيدئلەر.

نى حەل ئيتمەك كيرەك؟ قابقنعا بر ئلەككەچ تاڭ ئاتقانچى توزەرگە ھتورى كيلە ئيدى. نيچەك چداعانلارن ئوزلەرى گنە بلسەلەردە توزدئلەر، تۆن بوينچا، ھزور تەرەزە ئارقىلى كۆمش تۆسلى ھنور چەچب تۆرعان ھمۆگلى ئاى ئەللە قايدا كيتب بوعالدى. سرلى تۆن بوشلىعىندا يالتىراعان يولدزلار تاعن‌دا سيرەكلەندى. كۆن چعش ياقدان تاڭ ياقتىسى ھسزئلب كيتب قوناقلارنى شادلاندردى. تيك كيچەكى چزمەتچى بولمەگە كرب:

- ئەيدەگز قوناقلار، مونچا ئەزر! - ديگەچ ئالار تاعن ئابتىراشدىلار.

- بزنڭ ئچەسئبز كيلە . . . مونچا كيرەكمى! - ديگەن سوزگە، حزمەتچى بيك نقاى رەوشدەگنە:

- چەى مونچادان ھسوڭ؛ باينڭ قوشووى شولاى! - ديب جاواب بيردى.

- كوردسى ئازابلارنبز ئەلى بتمەگەن چاماسى! - ديب ئيلاب ئالدئلاردا چاقرعان جيرگە كيتدئلەر.

مونچاعا كرگەچدە ئالار، ھزور ئيمەن كيسمەك بلەن تۆرعان سوعا سوتلىعب قارادئلار. حزمەتچى:

- ھبو ھسو ئچەرگە يارامى؛ كشى ئوتىرە تۆرعان دارو سالنعان! - ديدى. ۋاداپراۋود كرانن ھبۆرب قاراسالار ئانداندا ھسو ئاقمادى. ئانڭ سووىدا ئەللە قايداعى بر ھبۆرعئچى

ئارقىلى نوقتانالعان: كيسمەكدەگى سو ئيسە، قوناقلار ئۈچن
ئاتاب ئەزرلەنگەن بولب ئاندان ئەپتيك ئيسى ئاكئب تۇرا ئيدى.
قوناقلار گەودەلەرن، سانلارن قوزعاتا ئالمادئلار. تەمام
تايب ئالجعان، جۇدەگەن قىيافەت بلەن، يارلعان
حەلدەن قۇرعاقسئعان قۇرى تلەرى بلەن يالماب تيك ئوتئرا
ئيرنلەرن ئيكئسن ئيكى حزمەتچى چيشندردى. ئوزلەرئنەدە
بيردئلەر. قوناقلارعادا ئيزار بەيلەدئلەر.

مونچا چيكسز قزو ياعلعان، تەنئى پشئررلك ئيتب پار
سالنعان ئيدى. قوناقلارنى جيتەكلەب لەوكەگە منگردئلەردە
كيك هەم ئيركن لەوكەنڭ ئيكى باشئنا ئيكئسن ياتئزب، ئلكدەن
پشكەب ئەزرلەنگەن قاين سبركئنڭ ياپراقلارى قۇيئلب بتكەنچى
چابندردئلار. نەرسەگنە ئەيتلسەدە حزمەتچئلەردەن:

- باينڭ قوشووى شولاى! - دان باشقا جاواب بولماعاچ
قوناقلار هيچ بر نەرسەگە قارشيچا، ئەيتكەنگە ريزا بولب
يازمشلارى ئالدندا باش ئيبوچەن بولب كيتكەنلەر ئيدى.

مونچا كرتو بۇتن شارتلارى بلەن ئوتەلگەچ، تەمام حەلدەن
تايب ئاياقلارن ئاتلى ئالماسلق دەرەجەگە جيتكەن تۇتقن
قوناقلارنى جيتەكلەب چعارب، قولتقلاب يوعارى منگئزب،
تۇن ئوزدرعان ئورنلارئنا ياتقئزلدى. ئالارنڭ تنلارى قسئلا،
يۇرەكلەرى چيت كشى قۇلاعئنا ئيشئتئلرلك بولب تيبە ئيدى.
بردەر ئستاكان عنا، ئەللە نيندى چمرداب، كوبكلەنب تئرعان سو
ئچئرلدى. لاكين ئانڭ بلەن سوسن باسلمادى، بەلكى
كۈچەيدىگنە. بر ئاز ياتب يۇرەك قاعووى ئازئراق باسلعان
تۇسلى بولعاچ ئيكنچى بولمەگە چەي ئچەرگە چاقئرلدئلار.

مۇرتارا باي ئۇزى ھشول بولمەدە ـ ئارباسىدا ئوتتۇرا ئىدى
ئىندى. قوناقلارعا ئەللە نىندى سوئاللار بىرىب جۇدەتە باشدى.
تكى مسكن تۇتقنلار ئانك سوزلەرن ئىشتمىلەر، ئاڭلامىلار؛
قورقوداندعنا بىرگەن جاوابلارىدا ئەللە نىندى كرەلى ـ چعالى
بولا: ئالارنك ئازابلانولارى ئاچىعراق سىزلگەن ساين باينك
كەيفى كيلە؛ حوزورلانب، يەمسز تشلەرن ئرژايتب جلمايا ـ
كولە ئىدى.

تابنعا، تيلمرب كوتلگەن چەى ئورنىنا قاينار پەرەمەچ
كيلدى. ئالار تاعن ئىركسزلەنب قستالندىلار. تاعن ئزابلاب
كوچلەندىلەر. تلمەسەلەردە قورقودان ئاشارعا مەجبورلەر، تللەرن
ئەيلەندرە ئالماسالاردا، تشلەرى چەينەرگە تلەمسەدە ئاوزلارنا
ئابقان كيسەكلەرن ئازابلانا ـ ئازابلانا، موينلارن ئوردەك توسلى
ئلعا سوزنتراب قاقالا ـ قاقالا يۇتارعا تيىشلەر ئىدى.

منە دونيادعى بوتن نەرسەلەردەن سويكلى كورنگەن
ساماور كيلدى. چيناياقلارعا قويلعان قاينار چەينى ئۆرت،
ئاوزلارن، يورەكلەرن پشرب، يوتلىعا ـ يوتلىعا ئچەرگە كرشدىلەر.
چيناياقلار بر ـ بر ئارتلى ھوتترلب، تولعان برسى ئچلە
ھتوردى. ئچكەن ساين ھوسن كرچەيەگنە باردى؛ بردە باسلعان
توسلى توپلمادى. ھزور ـ ھزور ساماورلار بر نيچە قات ئالماشـ
تىرلدى. بيتلەردەن بورچكلى تيرلەر ئاقدى. بر نيچە سولكى
سعارلق ھبولب سولاندى. بر نيچە قات نەبرەكەيگەدە بارب
كيلرگە ھتورى كيلدى. كرگەچ تاعن ئچلدى. تاعن چعلدى.
ئاوز تيرلەرى ھويلب بتب، تەم سىزمەس بولدىلار.

باينىڭ كەيفى تەمام جىرىندە ئىدى. ئۇل بۈگىن ئۆزىنىڭ ئەللە قايچاندان بىرلى تابا ئالماغان زاۋقلارىن تابدى. قوناقلارنىڭ تورمىشى چىلاب‌دا ئىس كىتمەسلىك توكل ئىدى. بو مەسئەلالارغا تىيشلى بەيەسن تولەب، بو تورمىشى كىرەگىنچە بولەكلەب، رەحمەت ئەيتىب رىزالاتر عادا توري كيلدى. مۇرتازا باي قوناقلارغا ئونار سوم ئاقچا، بەرەر كىيىملىك، ئوستا بىكەلەرىنە بەرەر كولمەكلىك ھەم بەرەر قاداق ياخشى چەي بولەك ئىتدى. بالق پرومىسلاسىندا سالىناچاق مەچىت ئۈچۈن ئەللى سوم ياۋدردى.

قوناقلار مالغا بەرەكەت، جانغا ساولق تلەب ئىسەنلەشكەچ چىغب كىتدىلەر. موللا ئەحمەت بايغا يونەلدى. ئەكرەم قاري كەرەي مۇررزانى ئىزلەب، بولاقنىڭ ئارغى ياغىنا قاراب يول توتدى.

ئىدل ـ ئورال ئولكەسىندەگى بوتن تاتار ئاۋللارى قان ئىچىندە يوزگەندە، مەعمور ئاۋللار توبقا توتلب جىر بلەن تىگزلەنگەندە، تەمەرلەنگەن، ئىزلگەن ھەم تالانغان تاتار موژىكى ئوزىنىڭ بو حالىندەن قوتلر ئۈچۈن، سوغا باتوچىنىڭ سالامغا يابىشووي توسلى چارالارغا يابىشب ئازابلانغاندا «مىللەت»نىڭ ئوستكى قاتلاوي ـ مىشچەن بورژووالار، بايلار، مورزالار ھەم موللالار ئەنە شوندى ئىشلەر بلەن شوغللەنب واقت ئوزدىرالار ئيدى

جەماعەت قانى

زورىراق ئىشلەر ئۈچۈن كېرەكلى ھەزىرلىگى بولماعان ھەم مۇندى چوۋالشلارنى تۆبەلى بىر ئىزگە سالىب كېتكەيدب جىبەررلك جىتەكچىلەردەن مەحروم بولعان حالق، بىر نىچە تورەنى ئۇتىرب، ياقن تىرەدەگى ئوتارلارنى ئالاب ئازىراق ئۈچ ئالعان تۆسلى بولعاچ قىزووى سورلدى. چوۋالش - قوزعالشنى زورايتب جىبەرە ئالمىچا باسلدى. يۆرەكدە قايناعان ئوت قازانى سورلدىرە ئالمىچا يارسب جىلكدەن - ئەللە نىندى قۆت ئۈچقىچ ئىزور تلەكلەر بلەن يانب، زورىراق ئىشلەرگە ئاشقىنعان تاجى ھەم نەحرى شيكللى ئايىرم كشىلەر بولسادا ئالار بيك ئاز؛ دىيگىزدەن بىر تامچى عنا ئىدى.

تورە قارا قىران - زەرەن كىلب، ئەللە قايلارعا قاچب ھەم يەشىرىنب بتكەنلكدەن، چوۋالشقا قاتناشقان بۆتن ۋولسلار، ئاوللار ھاماندا حۆكومەتسز - ۋلاسىز كىلش ئىدى ئەلى. حالق ئورس پاتشاسىنك توپاس مۆجۆملەرندەن واقتلىچا قۆتلب ئازىراق تنچلانعان تۆسلى دە كورىنە، ئەللە نىندى ئىشۆملى بىر ياقن كىلەچەكنى سىزىنب قورقنعان شيكللى دە تويىلا ئىدى.

پاتشاعا، كوبىرناترعا، سىناتقا، تاعن ئەللە قايلارعا ئەللە كملەرگە پراشىنيە بيرگەن ئاوللار ئۆز پراشىنيەلەرىنە جاواب كيلگەنن كۆتەلەر ئىدى.

قرلارداعۇ قار دیگگۇزۇ بر ئاز باسئلب، شیگب، ئۇسكۇ
یاعۇ قۇیاش نورۇ بلەن پیىالا تۇسلۇ، یالتراب كوزلەرنۇ
قاماشدئرا؛ ئزانلار بوینچا تزئلب ئوسكەن بلترعۇ ئەرم، ئالا بوتا
هەم تیگەنەكلەر تیگز قار ئاستندان تۇرتب چعب ئەللە قایلارعا -
بیك یراقلارعا ئالب كیتە تۇرعان بیلگئسز سرلی یولنڭ
مایاقلارۇ شیكللۇ كورئنەلەر؛ بر ئاز ئۇسكەرەك قالقب قالعان
ئات یوللارۇدا ئاق مامق ئۇستندە بۇرلعالاب یۇرگەن سۇرۇ
جلان تۇسلۇ تۇیئلالار ئیدۇ .

منە بر كۇننۇ، ئیرتەن یاقتئرب كیلگەندەگنە باسو قابقاسۇ
تۇبندە چاناعا جیگلگەن ئاتلار، ئەللە نیندی یات قیبانەتدەگۇ
كشئلەر كورندۇ. ئالارنڭ قایسۇ یول بلەن هەم قایدان
كیلب چققانلارن كورگەن، بلگەن كشۇ یوق ئیدۇ. ئەیترسگلە
جیر ئاستندان كیلب چقدئلار . . . گویا كوكدەن ئیندئلەر . . .

ئاول چیتندەگۇ ئۇیلەردەن برئن - سەرەن‌كنە چققالاعان
كشئلەر قوللارن قاش ئۇستلەرئنە قویب ئەسەرب قارى
باشلاعانداعنا یول بوینچا تزلگەن ئلاولار توقتادى. چانالارداعۇ
كشئلەرۇ ئلاولار بوینچا مەتەلە - قادالا یۇگئرب باسو قابقاسۇ
تۇبئنە جینالا باشلادۇ. ئیڭ ئارتداعئلارۇ ئالعا كیلب، جیتكەچ
جینازا ئوقئعانداعۇ شیكللۇ رەت - رەت یولب تزلدئلەر. ئالدا
یالعز باسب تۇرعان برەوئسۇ نەرسەدر ئەیتب نچقردۇ.
رشونڭ ئارتندان ئوق زالپ بلەن ئاتلعان ملتق تاوئشۇ
جیلسز ساف هاوادا بۇتن ئاولنۇ یاگعئراتدۇ. قارندق نەرەزەلەر
درلدەب قالئرادئلار. ئندرلارداعۇ هەم قارالتۇ توبەلەرۇ

ئاستىداغى قارغالار، چەۋكەلەر، كوكەرچىنلەر ئۇۋالارىدان توزغىب
چىقىب ھاۋادا ئۇچا باشلادىلار. يەمسىز، شىقسىز ھەم قۇتسىز
تەبىئەتنىڭ ئۇيلەردەن يۈگۈرۈشۈب چىققان ھالقىنىڭ كوزلەرى ئاۋش
ئيشىنىلگەن ياققا تۇرەلدى.

- ھايت، دۋا، ترى! ھايت، دۋا، ترى! - ديب بيرلگەن
كاماندا ئاۋازلارى بىلەن بر ئۇوك واقتدا كوتيلەب قالغان بارابان
ئاۋۇشى ياڭغىرادى. رەتكە تزلگەن ملتقلى سالداتلار كۆرت
يارب، بارابان كۈيىنە قزو-قزو ئاتلاب بۇتن ئاولنى دەر سلكتب
ئويناتب ئورام بويىنچا كيلدىلەردە قابقاسىنا «ئستارسەتا» ديگەن
يازو قاداقلانغان قەيزوللا قوشتان يېزرتى تورىسىنا توقتادىلار.
ئارتلارىندا سوزلغان ئلاولارىدا ئاول ئورامىنا كرب بتكەن
ئىدى ئىيدى.

ئتورى كيلگەن كييم زاتىن بۈركەنب چققان بر ئاغاى
سالداتلارىنى كوزىندەن ئوزدىرىب جيبەرگەچ، ئبو كورۇنىشىنىڭ
نەرسە ئاڭلاتقانىن توشىنىب ھەم ھەززىنىڭ ئۈچىندەگىنە ئوزن چۇلغاب
ئالغان ئەللە نيندى تويغىلارغا بيرىلىب بولسا كيرەك، ئوزى
شيكللى ئوك بىردوگە:

- جەلەي كورشىي كوردگمى؟ - ديب قچقردى.

- ئبيى! - ديدى كورشىسى - سرتلارنى ئەزرلى باشلارغا
كيرەك ئبولر... كوتدە ئتور، منە كوررسك...

كيلوچىلەر، حالق تلندە «ئابزور كامانداسى» ديب يزرتىلە
تورغان جارا فيرقەسى ئىدى.

——

ئەرتەڭگىسى ياڭا ئىستاناۋايدا بىر نەچچە ئىستىرازنىك ئەيەرتىپ
كېلىپ جىتتى. ساپى ئىستارشىنا بىلەن پىسىردا يەشىرىنگەن
جىرلەرندەن چىقىپ «مەۋلا قۇلى» ئاۋۇلىنا كېلەتتىلەر ھەم ئۆزلەرن
ياقلارغا - ساقلارغا كىلىۋچى جازا فېرقەسىنىڭ خىزمەتىنە ئىزىر
تۇردىلار. ئىستارشىنا بىلەن پىسىر فەيزۇللا قۇشتانغا تورناشتىلار.
ئىستاناۋاي شەمسى مولاغا، باشلىق ئەفىسەرلەر سابىرجان
مەزىنگە ئورناشتىرلدى. سالداتلار باشقا يۇرتلارغا تارالدى.

تىكشىرۋلەر شۇل كۈندە ئۆك باشلاندى.

ئۆتىرلگەن ئىستاناۋايغا باشلاپ ھۇجۇم ئىتۇچى تاجى بىلەن
نەھرى ھەم ئىستىرازنىكلارنى ئارت ياقدان قۇچاقلاپ ئالىۋچىلار
موللا - مەزىن ھەم قۇشتانلار كورسەتتوۋى بويىنچا قولغا ئالىنىپ،
ئاياق - قوللارى بوغاۋلانىپ شۇل كۈندە ئۆك قالاغا ئۇزاتىلدىلار.
ئاندان سوڭ چوۋالىشقا قاتناشقان كىشىلەرنىڭ ئىسمىلىكى
تۈزىلدى.

چوۋالىشنىڭ باشىداراق:

- بىز ئېل بىلەن بىرگە ئىدى، نى كورسەك دە بىرگە كورەيىزا! -
دېيىپ شاپىرىنغان موللا - مەزىن ھەم قۇشتانلار، سان ئالارغا
كىلىۋچىلەرنى قووۋت جىبەرگەچدە ئاستىرتىن غنا بىرەم - بىرەم ژۇلىسقا
بارىپ ئۆزلەرن يازدىرغان ھەم سان ئالو مەعلوماتن ۋاقتىندا
تاپشىرىپ خۇكومەت بۇيرىغەن تۇتقەن بولىپ چىقدىلار. شونىڭ
ئۆچۈن دە ئالار چوۋالىشقا قاتناشقان بولىپ تابىلدىلار. چوۋالىش
ۋاقتىندا ئاۋىرىپ ياتقان ياكى ئۆيدە تورى كىلمەگەن كىشىلەردە
موللا - مەزىن ھەم قۇشتانلار رەتىنە تىركەلدى. شولاردان قالا

بۈتۈن حالق چىۋالشقا قاتناشوچى سانالدى. بۇلار ئۈچەندەن دە،
باپار ئۈتارن تالارعا باروچىلارنى ئايىرب ئالب ئۈزىندە باشقا
بر ئىسىملك تۈزلدى. ئۈتار تالاوعا قاتناشمى قالوچىلارعا
ئۈن بىشەر، تكەنلەرندە يگرمى بىشەر قامچى سوعىلاچاق بولدى.

كيچكە تابا بر ئىكى يۈك چى قاراما چىبعى دا ئۈرماندان
قايتب كمنگدر مونچاسندا پىشكلەنب ئۈلگرگەن ھەم قاراگعى
تۈشكەن وانتلاردا راقنتا، كيىزلەرگە ئوراب كيترلب قاراول
ئۈيننك ئىدەنندە تاشلانعان ئىدى.

تۈن ئۆزدى. تاعن تاڭ ئاتب يانردى. ئاول ئويغاندى.
تۆياش كوك چيتندەن ئۈرمەلەب يوعارى كوتەرلە باشلادى.
كۈن باتش ياقدان ئالا-قولا بۇلت تۈركملەرى كىلگەن تۈسلى
كورنە، قىبلا ياقدان ئىسكەن يۇمشاق لاكين كۈچلى جيل
ئۈكترە، يافراقسز ئاعاچلارنڭ يالانعاچ بوتاقلارى بويلاب
قاتقان ئاق بەسلەرنى قۇيا ھەم ئاچق-تيشكلى قارالتى
توبەلەرنڭ قالدق سالاملارن توزعتب ئۈچۈرا ئىدى.
ديسەتەكى، سوتسكيلەر تاعن تەرەزە-ئىشكلەر شاقلداتب:

- جيينعا، جيينعا!- بر ۋودە قالماستا ديب قچقرب ئوزدلار.
ئىكنچى تۈرلى قورقو بلەن قورقب، ياكا تۈسلى تۈيعلار بلەن
كۈرەشب ئارابلانا باشلاعان حالق تلەر-تلەمەسكە تاعن قاراول
تۈينە ئاعلدى.

قاراول ئۈيىن ھەر ياقدان چولعاب ئوراب ئالعان قۇراللى
سالداتلار، ئاندى-مۇندى حەل بولا قالسا مەرحەمەتلى

پاتشانىڭ ئىزگى بۇيرىقلارىن ئوتەرگە ئەزىر تۇرالار؛ شول سەبەبدەن جىيىنعا دىيىپ كىلگەن بىر كىشى قابىقنعا ئىلەگە- ھىچ كىرى چىعارىلمى، ئۇيىنە جىبەرىلمى ئىدى.

تورەلەر بۇتىن ئۇيىرى بىلەن بىر يولى كىلدىلەر ھەم يۇرەك كۇچى بىلەن نەرسەگەدەر ئاشقىنعان ھەم چاراسىزدان سەقرانىپ نيندىيدىر سالماق بىر كۇيگە كۇرلەپ تۇرعان حالىق ئاراسىندان، ئوزلەرىنە بىيرلگەن تار ئارالىقدان يوزىپ ئاراۋل ئۇيىنە كىرگەچ ئىلگەدەن بىيلگىلەنگەن ئورىنلارىنا تىزىلىشىپ ئوتىردىلار.

بايلار، قوشتانلار، موللا-مەزىن بارىسى دا شوندا ئىدى. بىر نيچە ئىستىرازنيك كىرىپ ئىشىك تۇبىنە باسدى. بىرسى پيچ بويىندا تۇرعان يۇزىن ئىسكەمىيەنى ئورتاداعى بوشلىقا كىيتىرىپ قويدى. تاعىن بىرەۋسى پىشكەلەگەن چى قاراما چىبىعىن قۇچاقلاپ كىيتىرىپ ئىسكەمىيە يانىنا سالدى.

فەيزوللا ئىستارستا ھەممە نەرسەنىڭ كىرەگىنچە ئەزىرلەنىپ بىتكەنىن كورگەچ، ئالدىنداعى يازولى كەعەزلەرنىڭ بىرسىن ئالدى دا ئوقى ئىشىدىكىن ئاچىپ:

- شەفيعوللا حەسبيوللا ئولى! - دىيىپ قىچقىردى.

- مىن!

- ئەيدەلى ئىنم، شەفيق! - دىدى ئىستارستا. - مۇندا سىڭا تامعا سالاسى بار ئىكەن...

مىن! دىگەن يىگىت ئىچكە كىردى. ئىستارستا شونداعى ئىستىرازنيكلەرگە نەرسە توركىسەدەر ئيشارەتلەگەچ تاعىن ئورىنىنا بارىپ ئوتىردى.

شەپىقنى ئىككى ياقىدىن ئىككى ئەستىراژنىك ئىتەرنگەرەپ ئەسكەمىيە يانىنا كېتردى ھەم بىرسى تۆكسەگنە ئېيتىپ:

- ئەيدە سال بىشەرەڭنى!.. يات شۇندا! - دېيىپ ئەسكەمىيەنى كۆرسەتتى. ئۈچىنچى بىر ئەستىراژنىك ئېدەنگە بۇكۈلۈپ، شۇمارىق، سەلمالىراق ھەم سوقتان چاقدا سىزغىرىپ تۆشەرلىگىرەك جىيالى چىبىق سايلى ئېدى.

شەپىق ئەستىراژنىكنىڭ سۆزىن ئاڭلاپ جىيتكىزمەدى. چۈنكى ئۇل ئۇستارستانىڭ سوزىدەن:

- بىرەر كەئەزگە تامغا سالاسى باردىر چاماسى - دېيىپ ئاڭلاغان ئېدى. سوقتىرىلاچاغىن بىلسەدە بىرىنچى تاياقنىڭ ئۈزۈنە ناسىپ ھولون ئويلامى ئېدى ئەلى. شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئۇل بىر ئاز ئاپتىراپ، توردە ئوترغان تورەلەرگە كۆزىن توتىرىپ قارادى. ئۇستانىۋاي:

- نەرسەگە قاتىپ تۇراسىڭ؟ ئەللە ئىشىتمىسىڭمى؟ - دېيىپ ئاياق تىيىپ قىچقىرغاچقىنا ئۇل مەسەلەنى تەمام ئاڭلادى. لاكىن ئاندادا بىيشەمەتىن سالىرغا ئۆزى ئاشقمادى. ئۇستانىۋاينىڭ قوشوۋى بويىنچا ئانى جىيلتىرەتىپ ئەستىراژنىكلەر چىيشىندىردىلەردە كوتەرىپ ئالىپ، ئەسكەمىيەگە يۈز توبەن ھەوزىپ سالدىلار. بىر ئەستىراژنىك باشىنا ئاتلانىپ ھوتردى. ئىكەۋىسى ئانىڭ ئىككى ئاياغىن توبەنگە باسىپ چوكەلەپ تۇتتىلار. قولىنا پىشكەگەن چى فاراما چىبىغى ھۆتۈپ شەپىقنىڭ ئاياق ئۈچىنا باسقان دورتنچى ئەستىراژنىك:

- مۆگار نىچەۋ؟ - دېيىپ سورادى ھەم ئۇستارستادان:

- يگرمە بيش! - ديگەن جاۋابنى ئالغاچ ئۇلۇك ئيگى ئۆچىنى تۆكردى. شوندان ھەسۆك چبقنى بوغارى كوتەرب، ھاوا يارب سزغرتب، ھچن كرچى بلەن شەفيقنىڭ يالانغاچ ئارقاسىنا بر تارتدى.

سوغىلوچى يامان ئاچى ئاوش بلەن قچقرب جيبەردى ھەم ئارقاسن دوغا تۆسلى ئيتب ئەگرەيتب كوتەردى. شەفيق تاوشن ئيشتب تشداغى ھالىدا كۆرلەب شاولى باشلادى. ئورامنىڭ ئيكنچى چيتندە جينالغان چۆپ-چوۋار خاتن-قز بالا-چاغا تۆركۆمندەدە چرلداب قچقرشقان، ئەرنب جلاشقان تاوشلار ئيشتلدى. سوغش ھەلىندە كيتركەن سالداتلار ملتق چاقمالارن چاقلداندلاب، كاماندا كۆتكەن بر رەوشدە كردلەر. سوغوچى ئستراژنيك:

-ئارقاگى كوتەرمە! - ديب شەفيقنىڭ ئارقاسنا چبقنىڭ ساب ياغى بلەن قاتى ئيتب تۆرتكەچ جيللەندرب، سزغرتب تاغن بر سوقدى. شەفيق تاغن دا ئاچراق ئيتب قچقردى. تشداغى تاوش تاغن دا كۆچلەرەك ئيشتلسەدە، قان قۇيارغا تۆرغان قاتىر سالداتلار ئارقاسندا ھيچ بولى تەرتيب بۆزلمادى. ئچدەگى تورەلەر، قوشمانلار، بەختلى ئايلار بيك ھتنج ئوترلار ئيدى.

شەفيقنا بر ئۆنلاب تاياق سوققاندان ھسۆك ئانڭ ئارقاسندان چقغان قارا قان ئاياقدان ھتۆب تۆروچلار بيتنە چەچرەب، قاراول ئۆيىنىڭ جير ئيدەنىنە تامچىلى باشلاغاندا ئستانۋاي ئورنندان سيكرب ھتۆرب ئشكامييە يانىنا كيلدى دە، ئستراژنيك قولندان چبقنى تارتب ئالب:

- قاراب تۆرامدا سين جوڭلەب سوعا بلمەيسەك ئيكەن...
مەن قارا، ئيكنچى مينمچە سوعارسەك: مەن بۆلاي سوعالار ئانى! - دەب ئچن كژچى بلەن سوقدى هەم چبقنى شەفيقنك ئارقاسىندان ئالعان چاعىدا ئسىدرتب، ئشقب، بۆلايدا قارا قان ئاعب تۆرعان يارالارنى ئيرتب ئالدى. ئۆل ئستراژنيكنى ئۆيرەتر ئۆچن سوعا تۆرعاچ بۆتنلەي قزب كيتدى بولسا كيرەك، شەفيق ئۆلنشن ئۆزى تەماملادى. ئستارستا:
- جيتدى!... تۆكەل يكرمى بيش ئبولدى! - ديگەندەن سۆڭدا ئۆل:
- ئمۆنسى پاحوتى ئبولر ئالاى بولعاچ - ديب تاعن بر سوقدىدا چبقنى ئيدەنگە تاشلاب، ئۆز ئورننا كيتب ئوتردى.
ئبو واقتدا ئيندى شەفيق قچقرمى، ئتپرچنمى؛ ئۆل ئەللە قاچان ئيسندەن يازعان ئيدى. ئانى بيشمەتنە ئورادئلاردا، ئستارستانك جبگواى ئاتننا سالب، ئۆينە ئۆزاتدئلار.
ئاندان ئسۆڭ تاعن برەو چاقرلدى. ئۆلدا ئشول رەوشچە سوعئلب، ئيسدەن بازعان حالدە ئۆينە ئۆزاتلعاچ باشقاسى كرتلدى. ئاندسنك ئشى بتركەچ تاعن...
شولاى برەم-برەم چاقرئلب، يالانعاچ ئارقالارعا قانلى تامعالار سالنب ئۆيلەرنە ئۆزاتا تۆرعاچ يكرمى بيشلكلەر بتب، ئۆنبيشلكلەرگە نەوبەت جيتدى. ئالاردا شولاى سوعئلب ئۆيلەرنە ئۆزاتئلا باشلادئلار.
تۆش واقتى ئۆزدى. تۆردە ئوترۆچئلار يالئعب،

سوعوچىلار ئارىپ كىلەلەر ئىدى ئىيتتى. ئىستانوۋى ساپى
ئىستارشىناغا قاراپ:

- يىگىتلەرنى بىر ئاز يال ئېتتۈرۈپ ئۆزىمىز تاماقلانىپ
ئالمايمىزمۇ؟ - دېدى.

- يارى! - دېدى قارت ئىستارشىنا - تاغىن بىر ئەرسىن كىرىتىپ
چاۋاريق دا... تېگى يىگىت چىپەغەن دا ياكا ئالماشتۇردى بۇغاي...
ياكا چەتىق ئەردەم بولماسىن... قانى قاتسا ئىشكە ياراماس بولا تۇرغان.

فەيزوللا ئىستارستا كەغەزىن تۇتۇپ بارىپ ئىشكىنى ئاچتى ھەم:

- ئەكرەمتتىن موئىين ئولى! - دىيىپ قىچقىردى.

بۇ چاقىرىلغۇچى ئەكرەم قارى بولۇپ، ئول ئادەتتە
جىيىنلارغا يۆرمەسەدە بۇ يولى ئىستارستانىڭ ئاتاپ چاقىرتىۋى
بويىنچا كىلگەن ھەم تىشداغى حالىق ئاراسىدا چوۋالا ئىدى.

ئۆز ئىسمى چىقىپ بىلەن ئول دا قاسابقا يىسۈيلەر ئۈچۈن
كىرە تۇرغان ئاگېنترا قوي تۇسلى، قاراول ئۆيىنىڭ تەبىەنىدەك
ئىشىكىدەن بۆگۈلە تۇشىپ ئىچكە كىردى. قانلى ئىسكەمىيە يانىدا
كېلىپ باسقاچ تىلمۈرۈپ قاراغان كوزلەرىن تورده ئولتۇرۇچىلارغا
يۆرتە باشلادى.

- چەچكىنى ئالغان چاقدا پەكى ئوتمەسەك بولسادا
«ئاورتا» دىيىپ رەنجىسەگ بيت!... شولاي ئوق قاراپ تۇرۇپ
سوقتىراسىز مېنى؟ - دىيىپ ئەيتكەن تۇسلى ئېيتىپ سابىرجان
مەزىنگە قارادى. لاكىن مەيزىن كوزلەرىن چىتكە چۈيردى.

- نېچە يىلدان بېرلى بالالارىمىزغا دىن - ئىمان ئۆيرەتتىم.
ئۆزۈمە تىرەلگەن بۇتىن ئىيل ھۆرمەتىن ئوتەپ كېلدىم. تىزغان-

میسزدامنی؟ - دیگەندەی ئیتب بایلارعا، قوشتانلارعا قارادی. بۇلاریدا ئانك كوزلەری بلەن ئەیتلگەن سوزن ئاڭلاماعان بولدیلار.

- شوشمی توعانلق؟ تلەسەك مینی بو ئازابدان، بو حورلقدان قۇتقاررعا سینك بر سوزك جیتە بیت! - دیب ئەیترگە تلەگەن كوزلەرن، توعان ئاعاسی شەمسی مولالاعا تۆبەدی. ئولدا باشن ئالعا بۆكب كوز قاباقلارن سالندردی. ئستاناوای:

- نەرسە كۆتەسك تاعن؟... چیشن، یات! - دیب ئاچولانب قچقرعاچقنا، ئول بەرەن ئچلی، ساتین تشلی ناماز تونن سالب ئستینا بویننا ئیدەنگە قویدی. قزل تۆیمەلی ئەدرەس بیشمەتن هەم چولاق جیگلی بیقاساب كەزەكیین سالب تونی ئۆستندە ئورناشتردی. تۆزن ئاق كولمەگن مویننا حەتلی كوتەرب، ئیتلەچ ئارقاسن ئاچدیدا قانلی ئسكەمیەگە سوزئلب یاتدی.

- مۆبین ئاحون مەحزومی؛ بۆحارا پیشقەدەمی، قۆرئەن حافیز؛ ئولنك ئچكرسز كوندەم، یوواش هەم یارلی حالفەسی؛

- پاتشاعا پراشینیە بیرركە بارعان كشی! - دیب تۆروچی بولمادی. ئستراژنیكلەرنك برسی قارینك باشنا ئاتلاندی. ئیكنسی ئیكی ئایاعدان تۆتدی. دورتنچیسی باشقالارنی سیلاعان تۆسلی ئوك ئیتب، پشكلەگەن چی قاراما چبق بلەن هەییەتلەب، تترئشب، كۆچ ئایامیچا سیلادی. ئانك ئارقاسنادا قانلی تمعا سالدی. بیلكنلی، قاریدا باشقالار شیكللی ئوك ئاقردی، باقردی، قچقردی، جلادی؛ ئارقاسن دوعا یاسادی، تیچەندی، دولادی. جیر ئیدەننك واق چۆقرلارنا جینالعان

جەمەعەت قاتى ئۈستىدە ئوز قانندانىدا تامچىلار ئۈستەب ئيسدەن ئاودى. ئانىدا بەرەن تونىنا ئوراب ئۈيىدە ئۈزاتدىلار.
تورندە ئوتىروچىلارنىڭ قايسى برلەرى:
- پاتشاعا پراشىنىيە بىررگە بارعانن ئىستاناوای بلسە، تاعن بر ئون بىش تاياق ئۈستەتر ئيدى ئيندى مزكار - ديب ئويلاسالاردا ئول توردا سوز قوزعاتوچى بولمادى.
„تامعالاو» ئىشى قاريدان سوك واقتلچا توقتاتلدى.
تورەلەر سيلاىرعا تارالالشدىلار. ئىستراژنيكلەر يال ئيتدى.
سوعىلو نەوبەتىن كۈتوچىلەردەن هيچ كمنى هيچ قايدا جيبەرمەدىلەر. ئالار ئاە ئۈرب سقرانا - سقرانا پالاچلارنى كۈتەلەر ئيدى.
زۈبانيلار تاماقلانو هەم يال ئيتو ئىشن بيك قۈرى تۈتدىلار. چۈنكى ئالارنى باشقا ئاوللاردادا شوندى ئوق حزمەت كۈتە؛ باشقا ئاوللاردادا شوشندى ئوق ئيزگى بورج ئوتيسىلەرى بار؛ ئاشئعالار ئيدى ئالار...
ياگادان جينالب، بولنگەن ئىشنى دەوام ئيتدىرە باشلاعاچ ئىستاناواينىڭ سۈراوى هەم ساپى ئىستارشينانىڭ مەعقوللەوى بوينچا تاعن بر ئىسكەمييە ئارتدىرب ئيكى ئورندا سوقتىرا باشلادىلار. ئىستىراژنيكلەر ئيكى ئىستانعا جيتەرلك بولماعانلقدان ئاياقلاردان تۈتب تۈرو شيكللى گنە كچكنە ئىشلەردە بولشلق ئيتەرگە ريزا بولوچىلار قوشتانلار ئاراسندان دا تابلدى.
بيك تىرتىب ئىشلەو ئارقاسنداعنا سوعىلاسى كشىلەرنىڭ سانى كيچكە تابا ئارايدى. شولاى بولسادا قاراول ئۈيندەگى

- منه تاغن!... ئەون بازندا ئوسەلەر، دی میکەنني؟...
ئولدا ئاتام ئۆيندە ئوسمیچە؟...

- ئاتاغزنڭ ئۆيئ نیندی ئورنغا سالنغان ئیدئ؟

- قۆیاشقا قارشئ، تاو باشندا ئیدئ. ئۆی تورئبزدەگئ ۋزور - ۋزور ۋشۆمرت ئاغاچلارئ ئاپپاق چەچەك ئاتا؛ باقچا ئارتئبزداغئ قارت چرشئ ئاغاچئ تۆبندەن سالقن چیشمە قاینات چغا ئیدئ... ئەی ۋئول چاقلار... ئیسکە تۆشکەچ ۋجلیسئ کیلە... حەزرگئ ۋتۆرمش تەمۆغ عەزابئنا ئەیلەندئ بیت ئیندئ...

- یاری، یاری ئەبی - دیدئ عیباد - تۆرلئسئ بولغاندر ۋئول چاغندادا... نەرسە ئاشاب ئوسدڭ؟

- بر مینگندە ئیمەن ئەکەلەسئ ئاشاب یۆرمەدم ئیندئ... باشقالار تۆسلئ ئوك... ئیپی بلەن مای... سۆسلا... ئەلئ ۋئول چاقدا چەی دیگەن نەرسە یوق ئیدئ... ئیندئگنە چقدئ...

عیباد پیسر کەعەزلەرن، پاپکالارن سەکئگە قویدئدا ئیبدەشن ئیەرتب ئیشك تۆبئنە کیتب توقتادئ هەم:

- ئەیت ئەبی! بز ئیچە کشئ؟ - دیدئ.

ئانڭ ۋبو ئشئ ئوزنچە زۆهرە قارچقنڭ کوزلەرن سناو ئیدئ. قارچق کۆچسز تاوئشئ بلەن شارقلداب کۆلب جیبەردئ.

- ئەی بالام! - دیدئ ۋئول - ئەلئ مین سزنڭ نیچەو ئیکەنئگزنئ کورو توگل، تلەسەم ئینە سابلاب جۆی تکەم...

ۋبو سوزنئدە کەعەزگە ترکەدئلەر.

شۇل كۈننىڭ ئېرتەڭىسىن ئۆك زۆھرە قارچىق ئاورى باشلادى ھەم بارلىق - يوقلىق بىر ئاتنا چاماسى ئاورب ياتقاچ ئۆلۈبدە كيتدى.

سىرتى تۆزەلب جيتكەن كشىلەر، ئېل ئېركى ھەم حالق ئازابى بلەن ساتو ئېتمىچە، ئېلگە، نيندى گنە بۆرچو كيلسەدە برگە ئورتاقلاشب، نامۇسى، ساف ھەم كرسىز كوڭلى، ئاق كوكرەگى بلەن دۆنيادان ئۆتكەن ئاقساقال ميڭلىباينىڭ ئاقتق تۆسەلرى بولب تۆرغان بو قارچقنىڭ جينازاسىنا بارب، ئۆزلاب كومدىلەر.

قايسى بىر شايادلراق كشىلەر:

- عەزرائيل فەرشتە زۆھرە ئەبىيدە ئۆزلەب تابدى ئاخرى - ديدىلەر.

- ئاگار مۆغاين عيباد پيسرنىڭ كوزى تيگەندر..

- بزنىڭ ئازابلارنى كورسەتر ئۆچن گنە ئانى خۆداى شوشى كۆنگە چاقلى ساقلاغان ئيكەن...

ديب ئەيتوچىلەردە بولدى. لاكين شول تورىدا ئېك دۆرس سوزنى ئەكرەم قارى ئەيتدى:

- ئۆلمەكدەن قالماق يوق؛ بو دۆنيادا ھيچ بر نەرسە مەڭگى توگل... بارىسىدا فانى...

بو، ئانىڭ ئوز عۆمرندە برنچى ھەم ئاخرغى مەرتەبە ئەيتە ئالغان بردەن - بر فەلسەفى سوزى ئيدى.

ئېيى شول! بو دۆنيادا ھيچ بر نەرسە مەڭگى توگل... پادشادا، ئانىڭ تورەلەريدە، زاكونلاريدا... قامچىلاريدا...

Цена 35 к. بهاسی 35 تیین

На татарском языке

М. ГАЛЯУ. КОГДА ЧАША ПЕРЕПОЛНИЛАСЬ (Сборник рассказов)

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО НАРОДОВ СССР
Москва, Центр, Никольская, 10